СТЕП

(Історія одної подорожі)

I

Із 14., повітового міста ІЧ-ської губернії, раннього липневого ранку виїхала і з гуркотом покотилася поштовим трактом безресорна обшарпана бричка, одна з тих допотопних бричок, на яких їздять тепер на Русі тільки купецькі прикажчики, ліверанти та небагаті священики. Вона торохтіла й вищала при найменшому русі; їй похмуро вторувало відро, привязапе до задка,— і по самих цих звуках та жалюгідних шкіряних клаптиках, що метлялися на її облізлому тілі, можна було судити про її ветхість і готовність іти на брухт.

У бричці сиділо двоє]Ч-ських обивателів: ІЧ-ський купець Іван Іванович Кузьмичов, голений, в окулярах і в солом'яному капелюсі, більше схожий на чиновника, ніж на купця, і другий — отець Христофор Сірійський, настоятель ІЧ-ської Миколаївської церкви, маленький, довговолосий дідок у сірому парусиновому каптані, в циліндрі з широкими крисами і у гаптованому кольоровому поясі. Перший про щось зосереджено думав і струшував головою, щоб прогнати дрімоту; на обличчі в нього звична ділова сухість боролася з благодушністю людини, яка тільки що попрощалася з ріднею і добре випила; а другий вогкими оченятами здивовано поглядав на божий сбіт і усміхався так широко, що, здавалось, усмішка захоплювала навіть крдси циліндра; обличчя його було червоне і ніби зовсім замерзле. Обидва вони, як Кузьмичов, так і о. Христофор, їхали тепер продавати вовну. Прощаючись з домочадцями, вони тільки що ситно закусували пампушками з сметаною і, незважаючи на ранню пору, випили... Настрій в обох був прекрасний.

Крім тільки що описаних двох і кучера Дениска, що невтомно стьобав пару моторних гнідих коненят, у бричці був ще один пасажир —

хлопчик років дев'яти, з темним від смаги й мокрим від сліз обличчям. Це був Єгорушка, племінник Кузьмичова. З дозволу дядька та благословення о. Христофора він їхав кудись вступати до гімназії. Його матуся, Ольга Іванівна, вдова колезького секретаря й рідна сестра Кузьмичова, любивши освічених людей і благородне товариство, ублагала свого брата, що їхав продавати вовну, взяти з собою Єгорушку й віддати йог

Коли бричка проїжджала повз острог, Єгорушка глянув на вартових, що тихо ходили коло високої білої сті-ци, на маленькі заґратовані вікна, на хрест, що блищав на даху, і згадав, як тиждень тому, в день Казанської божої матері, він ходив з матусею до острожної церкви на храм; а ще раніше, на Великдень, він приходив до острогу з кухаркою Людмилою і з Дениском і приносив туди куличі, крашанки, пироги і печеню; арештанти дякували й хрестились, а один з них подарував Єгорутдці олов'яні запонки власного виробу.

Хлопчик придивлявся до знайомих місць, а ненависна бричка бігла повз них і залишала усе позаду. За острогом промайнули чорні, закопчені кузні, за ними затишне зелене кладовище, обнесене камінною оградою; з-за огради весело виглядали білі хрести і надгробки, які ховаються в зелені вишневих дерев і здаля скидаються на білі плями. Єгорушка згадав, що, коли цвіте вишня, ці білі плями зливаються з вишневим цвітом у біле море, а коли вишні достигають, білі надгробки і хрести бувають обсипані багряними, як кров, цятками. За оградою під вишнями день і ніч спали Єгорущин батько і бабуся Зінаїда Данилівпа. Коли бабуся померла, її поклали в довгу, вузьку труну і накрили двома п'ятаками їй очі, які не хотіли заплющуватися. До своєї смерті вона була жива і носила з базару м'які бублики, посилані маком, а тепер вона спить, спить...

А за кладовищем диміли цегельні. Густий чорний дим великими клубами йшов з-під довгих очеретяних покрівель, пришіюснутих до землі, і ліниво здіймався вгору. Небо над заводами і кладовищем було

темне, і великі тіні від клубів диму повзли полем і через дорогу. В диму коло покрівель рухалися люди і коні, вкриті червоним пилом...

За заводами кінчалося місто і починалося поле. Єгорушка востаннє оглянувся па місто, припав обличчям до ліктя Дениска й гірко заплакав...

— Ну, не паревівся ще, рево! — сказав Кузьмичов.—" Знову, пестунчику, заслинився! Не хочеш їхати, то залишайся. Ніхто ж силою не тягне!

— Нічого, нічого, брат Єгор, нічого...— забурмотів скоромовкою о. Христофор.— Нічого, брат... Покладайся на бога... Не по лихо їдеш, а по добро. Вчення, як кажуть, світ, а невчення — тьма... Істинно так.

— Хочеш вернутися? — спитав Кузьмичов.

— Хо... хочу,— відповів Є горушка, схлипуючи,

— То й вернувся б. Однаково даремно їдеш, сім верст пішки по шмат кишки.

— Нічого, нічого, брат...— казав далі о. Христофор.— Богу молись... Ломоносов так само з рибалками їхав, однак з нього вийшла людина на всю Європу. Науки, що сприймаються з вірою, дають плоди, богу угодні. Як сказано в молитві? Творцеві на славу, а батькам нашим на втіху, церкві і вітчизні па користь... Отак-бо...

■ Користь усяка буває...— сказав Кузьмичов, закурюючи дешеву сигару.— Інший двадцять років навчається, а ніякого пуття.

— Це бував.

— Кому наука на користь, а кого тільки з розуму збиває. Сестра — жінка нетямуща, намагається все по-бла-го родному і хоче, щоб з Є горка вчений вийшов, а того не розуміє, що і я при 'своїй роботі міг би Єгорка навіки ощасливити. Я це вам на те кажу, що коли всі підуть в учені та в благородні, тоді нікому буде торгувати і хліб сіяти. Всі з голоду повмирають.

— А коли всі торгуватимуть і хліб сіятимуть, тоді нікому буде наук доходити.

І, гадаючи, що обидва воші сказали щось переконливе і поважне, Кузьмичов і о. Христофор зробили серйозні обличчя і одночасно кашлянули. Деписко, що прислухався до їхньої розмови й нічого не зрозумів, труснув головою і, підвівшись, стьобнув обох гнідих. Настала мовчанка.

Тим часом перед очима тих, що їхали, стелилася вже широка, безмежна рівшша, перетята пасмом горбів. Товплячись і визираючи один з-за одного, ці горби зливаються у височину, що тягнеться праворуч від шляху аж до обрію і зникає в ліловій далечині; їдсш-їдеш і ніяк не розбереш, де вона починається і де кінчається... Сонце вже виглянуло ззаду з-за міста і тихо, без клопоту узялося до своєї роботи. Спочатку далеко спереду, де небо сходиться з землею, коло могилок і вітряка, їло здаля схожий на маленького чоловічка, який вимахує руками, поповзла по землі широка яскраво-жовта смуга; за хвилину така сама смуга засвітилася трохи ближче, поповзла праворуч і охопила горби; щось тепле торкнулося Єгорущипої спини, смуга світла, підкравшися ззаду, шмигнула через бричку і коні, помчала пазустріч іншим смугам, і раптом весь широкий степ скинув з себе райкову півтінь, усміхнувся й заблищав росою.

Зжате жито, бур'ян, молочай, дикі коноплі — все, побуріле від спеки, руде і напівмертве, тепер, умите росою й приголублене сонцем, оживало, щоб знову зацвісти. Над шляхом з веселим криком літали степові пташки, в траві перекликалися ховрахи, десь далеко ліворуч

плакали чайки. Табун куріпок, сполоханий бричкою, зірвався й з своїм м'яким "тррр", полетів до пагорбів. Коники, цвіркуни, скрипалі і вовчки завели в траві свою рипучу одноманітну музику.

Але минув якийсь час, роса випарувалася, повітря застигло, і обманутий,степ набув свого похмурого липневого вигляду. Трава похилилася, життя завмерло. Засмаглі пагорби, буро-зелені, здаля лілові, з своїми спокійними, як тінь, тонами, рівнина з туманною далечінню й перекинуте над ними небо, яке в степу, де иема лісів і високих гір, здається страшенно глибоким і прозорим, уявлялися тепер безмежними, заціпенілими від туги...

Як душно і сумно! Бричка біжить, а Єгорушка бачить усе те саме — небо, рівнину, горби... Музика в траві притихла. Степові пташки полетіли, куріпок не видно. Над збляклою травою від нічого робити літають граки; всі вони схожі один на одного і роблять степ ще одноманітнішим.

Летить шуліка над самою землею, плавно змахуючи крилами, і раптом спиняється в повітрі, наче задумавшись про нудьгу життя, потім стріпує крильми й стрілою лине над степом, і незрозуміло, навіщо він літає і чого йому треба. А вдалині махає крилами вітряк...

Для різноманітності майне в бур'яні білий череп або камінь, виросте на мить сіра кам'яна баба або висохла верба з синьою сиворакшею на верхній'гілці, перебіжить дорогу ховрашок — і знов біжать повз очі бур'яни, горби, граки...

Та ось, хвалити бога, назустріч їде віз з снопами. На самому верху лежить дівка. Сонна, зморена спекою, підводить вона голову й дивиться на зустрічних. Дениско задивився на неї, гніді простягають морди до снопів, бричка, завищавши, цілується з возом, і колюче колосся, як віником, проїжджає по циліндру о. Христофора.

— На людей їдеш, пухла! — гукає Дениско.— Ач, морду розперло, немов джміль укусив.

Дівка сонно усміхається і, поворушивши губами, знову лягає... А ось па горбі з'являється самотня тополя; хто її посадив, і навіщо вола тут — бог його знає. Від її стрункої постаті й зеленого одягу важко відірвати очі. Чи щаслива ця красуня? Улітку спека, взимку холод та хуртовини, восени страшні ночі, коли бачиш тільки пітьму і не чуєш нічого, крім безпутного, сердито виючого вітру, а головне — весь вік сама, сама... За'тополею яскраво-" жовтим килимом від верхівки горба аж до шляху тягнуться смуги пшениці. На горбі хліб уже скосили і склали в копи, а внизу ще тільки косять... Шість косарів стоять рядом і махають косами, а коси весело блискають і в такт, усі разом, звучать: "вжжи, вжжи!" З рухів жінок, що в'яжуть снопи, з облич косарів, з блиску кіс видно, що спека палить і душить. Чорний собака з висолопленим язиком біжить від косарів назустріч бричці, мабуть, з наміром загавкати, але спиняється на півдорозі й байдуже дивиться на Дениска, який погрожує йому батогом: жарко гавкати! Одна жінка підводиться і, взявшись обіруч за змучену спину, проводжає очима кумачеву сорочку Єгорушки. Чи то червоний колііз їй сподобався, чи згадала вона про своїх дітей, а тільки довго стоїть вона нерухомо й дивиться вслід...

Та ось промайнула й пшениця. Зиов тягнеться випалена рівнина, засмалені горби, пекуче небо, знов ширяє над землею шуліка. Вдалині, як і раніше, махає крилами вітряк, і все ще він схожий на маленького чоловічка, що вимахує руками. Набридло дивитися на нього і здається, що до нього ніколи не доїдеш, що він тікає від брички.

О. Христофор і Кузьмичов мовчали. Дениско стьобав гнідих і погукував, а Єгорушка вже не плакав, а байдуже дивився на всі боки. Спека й степова нудьга стомили його. Йому здавалося, що він давно вже їде й підстрибує, що сонце давно вже пече йому в спину. Не проїхали ще й десять верст, а він уже думав: "Час би відпочити!" З обличчя дядька поволі зійшла благодушність і залишилася сама тільки ділова сухість, а голеному, худому обличчю, особливо коли воно в окулярах, коли ніс і

скроні вкриті пилом, ця сухість надає невблаганного, інквізиторського виразу. А отець Христофор не переставав здивовано поглядати на світ божий і усміхатися. Мовчки він думав про щось хороше й веселе, і добра, благодушна усмішка застигла на його обличчі. Здавалося, що й хороша, весела думка застигла в його мозку від спеки...

— А що, Дениску, доженемо сьогодні валки? — спитав Кузьмичов.

Дениско поглянув на небо, підвівся, стьобнув по копях, а тоді вже відповів:

— До ночі, бог дасть, доженемо...

Почулося собаче гавкання. Штук із шість величезних степових вівчарок раптом, вискочивши, наче з засідки, з лютим виючим гавканням кинулись назустріч бричці. Усі вони, надзвичайно злі, з волохатими павучими мордами і з червоними від злоби очима, оточили бричку і, ревниво штовхаючи одна одну, зчинили хрипкий рев. Вони ненавиділи палко і, здається, ладні були порвати на клапті і коней, і бричку, і людей... Дениско, що любив дражнити і стьобати, зрадів з нагоди і, надавши своєму обличчю зловтішного виразу, перегнувся і стьобнув батогом вівчарку. Пси ще дужче захрипіли, коні понесли; і Єгорушка, що ледве тримався на передку, дивлячись на очі і зуби собак, розумів, що, якби звалився він, його в одну мить роздерли б на клапті, але страху не почував і дивився так само зловтішно, як і Дениско, і шкодував, що в нього нема в руках батога.

Бричка порівнялася з отарою овець.

— Стій! — закричав Кузьмичов.— Держи! Тпрр... Дениско подався усім тулубом назад і осадив гнідих.

Бричка зупинилась.

— Ходи сюди! — крикнув Кузьмичов до чабана.— Угамуй собак, будь вони прокляті!

Старий чабан, обірваний і босий, у теплій шапці, з брудною торбою коло стегна і з гаком на довгій палиці — зовсім біблійна постать— угамував собак і, скинувши шапку, підійшов до брички. Зовсім така сама біблійна постать стояла, не ворушачись, по другий бік отари й байдуже дивилася на проїжджих.

— Чия це отара? — спитав Кузьмичов.

— Варламовська! — голосно відповів старий.

— Варламовська! — повторив чабан, що стояв по дру* гий бік отари.

~~ А що, проїжджав тут учора Варламов чи ні?

— Ні, не проїжджав... Прикажчик їхній проїжджали, це так...

— Рушай!

Бричка покотилася далі, і чабани із своїми злими собаками залишилися позаду. Єгорушка знехотя дивився вперед па лілову далечінь, і йому вже починало здаватися, що вітряк, який махає крилами, наближається. Він ставав дедалі більшим, зовсім виріс, і вже можна було виразно розглядіти його обоє крил. Одне крило було старе, залатане, друге тільки недавно зроблене з нового дерева й лисніло проти сонця.

Бричка їхала прямо, а вітряк чомусь став відходити ліворуч, їхали, їхали, а він усе відходив ліворуч і не зникав з очей.

— Доброго вітряка поставив синові Болтва! — зауважив Дениско.

— А щось хутора його не видно.

— Він туди, за балочкою.

Незабаром показався її хутір Болтви, а вітряк все ще не відходив назад, не відставав, дивився на Єгорушку своїм лискучим крилом і махав. Ото чаклун!

II

Близько полудня бричка звернула з шляху праворуч, проїхала трохи повільно і спинилась. Єгорушка почув тихе, дуже лагідне дзюрчанпя й відчув, що його обличчя холоднуватим оксамитом торкнулося якесь інше повітря. З горба, зліпленого природою з величезного потворного каміння, крізь трубочку з болиголова, вставлену якимось невідомим доброчинцем, тоненькою цівкою бігла вода. Вона падала на землю і, прозора, весела, виблискуючи проти сонця, з тихеньким бурчанням, наче уявляючи себе потужним і бурхливим потоком, швидко бігла кудись ліворуч. Недалеко від горба маленька річка розлилася в калюжу; гаряче проміння і розпечений грунт, жадібно випиваючи її, відбирали в неї силу; але трохи далі вона, мабуть, зливалася з іншою такою самою річечкою, бо кроків за сто від горба по її течії зеленіла густа, пишна осока, з якої, коли— під'їжджала бричка, з криком вилетіло три бекаси.

Подорожні розташувалися біля струмка спочивати і годувати коней. Кузьмичов, о. Христофор і Єгорушка сіли в ріденькому затінку від брички і розпряжених копей, па розстеленій повсті, і стали закусувати. Хороша, весела думка, що застигла від споїш в мозку о. Христофора, після того як він панився води і з'їв одне почепе яйце, захотіла на волю. Він ласкаво глянув на Єгорушку, пожував і почав:

— Я й сам, брат, учився. З самого раннього віку бог вклав у мене розум і тяму, отож я, не так як інші, бувши ще таким, як ти, тішив батьків і наставників своєю кмітливістю. П'ятнадцять років мені ще не

було, а я вже розмовляв і вірші складав но-латинськи, однаково як по-росій-ськи. Пам'ятаю, був я жезлоносцем у преосвященного Христофора. Раз після обідні, як тепер пам'ятаю, в день тезоіменитства найблагочестивішого государя Олександра Павловича Благословенного, він скидав облачения у вівтарі, поглянув на мене ласкаво та й питає: "Puer bone quam ap-pellaris?" 1 А я йому: "Christopherus" 2. А він: "Ergo соп-nominati sumus",— тобто, ми, виходить, тезки... Потім питає по-латині: "Чий ти?" Я й відповідаю теж по-латині, що я син диякона Сірійського з села Лебединського. Бачивши таку мою скороспішність і ясність відповідей, преосвященний благословив мене та й сказав: "Напиши батькові, що я його не забуду, я тебе матиму на увазі". Протоієреї і священики, що у вівтарі були, слухаючи латинський диспут, також немало дивувалися, і кожеп в похвалу мені виявив своє задоволення. Ще в мене й вусів пе було, а я вже, брат, читав і по-латині, і по-грецьки, і по-французьки, знав філософію, математику, цивільну історію і всі науки. Пам'ять мені бог дав навдивовижу. Бувало, що прочитаю разів зо два, напам'ять знаю. Наставники і благодійники мої дивувалися і так гадали, що з мене вийде найученішик муж, світоч церкви. Я й сам думав до Києва їхати, науку продовжувати, та батьки не благословили: "Ти,— казав батько,-— цілий вік учитимешся, то коли ж ми тебе дочекаємося?" Чувши такі слова, я кинув науки і став на посаду. Воно звичайно, вчений з мене не вийшов, та зате я батьків послухав, старість їм заспокоїв, поховав як годиться. Послух паче посту і молитви!

— Мабуть, ви вже всі науки позабували! — зауважив Кузьмичов.

— Як не забути? Хвалити бога, вже восьмий десяток пішов! З філософії і риторики дещо пам'ятаю ще, а мови і математику зовсім забув.

Як тебе звуть, любий хлопчику? (Лат.) Христофор (лат.).

О. Христофор зажмурив очі, подумав і сказав півголо-сом:

— Що таке єство? Єство єсть річ самобутня, не вимагаючи іного ко своєму ісполнєнію.

Він покрутив головою і засміявся від розчулення.

— Духовна пожива! — сказав він.— Істинно, матерія живить плоть, а духовна пожива душу!

— Науки науками,— зітхнув Кузьмичов,— а от як не наздоженемо Варламова, то й буде нам наука.

— Людина — не голка, знайдемо. Він тепер у цих місцях кружляє.

Над осокою пролетіли знайомі три бекаси, і в їх писку чути було тривогу і досаду, що їх зігнали з ручая. Коні поважно жували і попирхували, Дениско ходив коло них і, стараючись показати, що він зовсім байдужий до огірків, пирогів і яєць, які їли хазяї, весь поринув у винищування ґедзів і мух, що обліплювали конячі животи і спини. Віп апатично, з якимсь особливим, горловим переможним звуком ляскав свої жертви, а коли не влучав, з досадою кректав і проводив очима кожного щасливця, який уникнув смерті.

— Дениску, де ти там! Іди їсти! — сказав Кузьмичов, глибоко зітхаючи і тим даючи знати, що він уже наївся.

Дениско несміливо підійшов до повсті і вибрав собі півдесятка великих і жовтих огірків, так званих "жовтяків" (вибрати дрібніші й свіжіші він посоромився), узяв двоє печених яєць, чорних і потрісканих, потім нерішуче, наче боячись, щоб його не вдарили по простягнутій руці, торкнувся пальцем пиріжка.

— Бери, бери! — підохотив його Кузьмичов. Дениско рішуче взяв пиріг і, відійшовши далеко набік,

сів на землі, спиною до брички. Зараз же почулося таке голосне жвакання, що навіть коні обернулися й підозріло подивилися на Дениска.

Закусивши, Кузьмичов дістав з брички торбу з чимось і сказав Єгорушці:

— Я спатиму, а ти поглядай, щоб у мене з-під голови цієї торби не витягли.

О. Христофор скинув рясу, пояс і каптан, і Єгорушка, глянувши на нього, завмер від подиву. Він ніяк не припускав, що священики ходять у штанях, а на о. Христо-форові були справжні парусинові штани, засунуті у високі чоботи, і купецька пістрьова курточка. Дивлячись на нього, Єгорушка виявив, що в цьому не відповідному до

його сану костюмі він, з своїм довгим волоссям і бородою, дуже схожий на Робінзона Крузо. Роздягнувшись, о. Христофор і Кузьмичов лягли в затінку під бричкою, обличчям один до одного, і позаплющували очі. Дениско, скінчивши жувати, розлігся на осонні животом догори і теж заплющив очі.

— Поглядай, щоб хто коней не вкрав! — сшзав він Єго-рушці і зразу ж заснув.

Настала тиша. Чути було тільки, як пирхали й жували коні та похропували ті, що спали; десь неблизько плакала одна чайка і подеколи розлягалося пищання трьох бекасів, що прилітали подивитися, чи пе поїхали непрохані гості; м'яко гаркавлячи, дзюрчав

струмочок, але всі ці звуки не порушували тиші, не будили застиглого повітря, а навпаки, вганяли природу в дрімоту.

Єгорушка, задихаючись від спеки, яка особливо почувалася тепер, після їжі, побіг до осоки і звідти оглянув місцевість. Побачив він те саме, що бачив і до полудня: рівнину, горби, небо, лілову далечінь; тільки горби стояли ближче та не було вітряка, який залишився далеко позаду. З-за скелястого горба, де біг струмок, здіймався другий, рівніший і ширший: на ньому ліпилося невелике селище з п'яти-шести осель. Коло хат не було видно ні людей, ні дерев, ні затінків, наче селище задихнулося в гарячому повітрі й висохло. Знічев'я Єгорушка спіймав у траві скрипаля, піднісшого в жмені до вуха і довго слухав, як той грав на свою скрипку. Коли надокучила музика, він погнався за зграйкою жовтих метеликів, що прилітали до осоки пити воду, і сам не помітив, як опинився знов біля брички. Дядько і о. Христофор міцно спали; сон їхній мав тривати години зо дві, зо три, поки не відпочинуть коні. Як же згаяти цей довгий час, і де подітися від спеки? Завдання складне... Машинально Єгорушка підставив рот під цівку, що бігла з трубочки; в роті в нього стало холодно й запахло болиголовом; пив він спочатку з охотою, потім через силу і доти, поки гострий холод з рота не побіг по всьому тілу і поки вода не полилася по сорочці. Потім він підійшов до брички й став дивитися на тих, що спали. Дядькове обличчя, як і раніше, виявляло ділову сухість. Фанатик свого діла, Кузьмичов завжди, навіть уві сні й під час молитви в церкві, коли співали "Іже херувими", думав про свої справи, ані на хвилину не міг забути про них, і теперь, мабуть, йому снилися паки з вовною, підводи, ціни, Варламов... А отець Христофор, людина лагід-

на, легковажна і сміхотлива, весь свій вік не знав жодної такої справи, що, як змій-полоз, могла б скувати його душу. В усіх численних справах, за які він брався на своєму віку, його вабила не стільки сама справа, скільки метушня і єднаная з людьми, властиві кожному заходові. Так, у цій подорожі його цікавили не стільки вовна, Варламов і ціни, скільки довгий шлях, розмови в дорозі, спання під бричкою, невчасна їда... І тепер, як видно з його обличчя, йому снилися, мабуть,

преосвященний Христофор, латинський дисцут, його попадя, пампушки з сметаною і все таке, що не могло снитися Кузьмичову.

В Той час, як Єгорушка дивився на сонні обличчя, несподівано почувся тихий спів. Десь неблизько співала жінка, а де саме і в якому боці, важко було збагнути. Пісня тиха? тягуча і журлива, схожа на плач і ледве чутна для слуху, бриніла то праворуч, то ліворуч, то згори, то з-під землі, наче над степом літав невидимий дух і співав. Єго-руїщш озирався і не розумів, звідки ця чудна пісня; а потім, коли він прислухався, йому стало здаватися, що це співала трава; у своїй пісні вона, напівмертва, вже загинула, без слів, але жалібно і щиро переконувала когось, що вона нічого не винна, що сонце спалило її даремно; вона вапевняла, що їй палйо хочеться жити, що вона ще молода і була б гарною, якби не спека і не посуха; вини не було, але вона все-таки просила в когось пробачення і присягалася, що їй нестерпно боляче, сумно й жалко себе,

Єгорушка послухав трохи, і йому стало здаватися, що від тужливої, тягучої пісні повітря зробилося душні тим, гарячішим і непорушнішим... Щоб заглушити пісню, він, присцівуючи і намагаючись стукати ногами, побіг до осоки. Звідри він поглянув на всі боки і знайшов того, хто співав. Коло крайньої хати в селищі стояла жінка в короткій спідниці, довгонога і цибата, як чапля, і щось просівала; з-під її решета донизу по купі ліниво йшов білий пил. Тепер було ясно, що співала вона. За сажень від неї нерухомо стояв маленький хлопчик у самій сорочці й без шапки. Наче зачарований піснею, він не ворушився й дивився кудись униз, мабуть, на кумачеву сорочку Єгорушки.

Пісня затихла. Єгорушка поплентався до брички і знов від нічого робити взявся до струмочка води.

І знов почулася тягуча пісня. Співала все та сама цибата жінка за горбом у селищі. До Єгорушки раптом вернулась його нудьга. Він покинув трубочку і підвів очі

вгору. Те, що побачив він, було таке несподіване, що він трохи злякався. Над його головою на одному з великих незграбних каменів стояв маленький хлопчик у самій сорочці, пухлий, з великим, випнутим животом і на тоненьких ніжках, той самий, який раніше стояв біля жінки. З тупим подивом і не без страху, ніби бачачи перед собою вихідців з того світу, він, не кліпаючи і роззявивши рота, оглядав Єгорущину кумачеву сорочку і бричку. Червоний колір сорочки вабив і тішив його, а бричка і люди, що спали під нею, збуджували його цікавість; може, він і сам не помітив, як приємний червоний колір і цікавість при-тягли його з селища вниз, і, мабуть, тепер дивувався з своєї сміливості. Єгорушка довго оглядав його, а він Єго-рушку. Обидва мовчали і почували деяку незручність. По довгій мовчанці Єгорушка запитав:

— Як тебе звати?

Щоки незнайомого ще більше розпухли; він притулився спиною до каменя, витріщив очі, поворушив губами і відповів хрипким басом:

— Тит.

Більше хлопчики не сказали один одному й слова. Помовчавши ще трохи й не зводячи очей з Єгорушки, таємничий Тит задер догори одну ногу, намацав п'ятою точку опори й забрався на камінь; звідси він, задкуючи і дивлячись просто на Єгорушку, ніби боячись, щоб той не вдарив його ззаду, виліз на вищий камінь і так ліз доти, поки зовсім не зник за верхівкою горба.

Провівши його очима, Єгорушка обійняв коліна руками і схилив голову... Гаряче проміння пекло йому потилицю, шию і спину. Журлива

пісня то завмирала, то знову про-линала в стоячому душному повітрі, струмок монотонно дзюрчав, коні жували, а час тягся без кінця, наче і він застиг і зупинився. Здавалося, що від ранку минуло вже сто років... Чи не хотів бог, щоб Єгорушка, бричка і коні завмерли в цьому повітрі і, як горби, скам'яніли б і залишилися навіки на одному місці?

Єгорушка підвів голову й посоловілими очима подивився поперед себе; лілова далечінь, що була до цього часу непорушною, загойдалася і разом з небом полинула кудись іще далі... Вона потягла за собою буру траву, осоку, і Єгорушка полинув з незвичайною швидкістю за далиною, що тікала. Якась сила беззвучно вабила його кудись, а за ним навздогін мчали спека і томлива пісня. Єгорушка схилив голову й заплющив очі...

Перший прокинувся Дениско. Його щось укусило, бо він схопився, швидко почухав плече й промовив:

— Анафема ідолова, нема на тебе погибелі!

Потім він підійшов до струмка, напився води й довго вмивався. Його пирхання і плюскіт води вивели Єгорушку з забуття. Хлопчик подивився на його мокре обличчя, вкрите краплями і рясним ластовинням, яке робило обличчя схожим на мармур, і спитав:

— Скоро поїдемо?

Дениско поглянув, чи високо стоїть сонце, і відповів:

— Мабуть, скоро.

Він утерся пеленою сорочки і, зробивши дуже серйозне обличчя, застрибав на одній нозі.

— Ану-бо, хто швидше доскоче до осоки! — сказав він.

Єгорушка був знесилений спекою і дрімотою, але все-таки пострибав за ним. Денискові було вже років з двадцять, служив він за кучера і збирався женитись, але не переставав ще бути маленьким. Він дуже любив пускати змії, ганяти голубів, гратися в паці, бігати навздогін і завжди встрявав у дитячі гри і сварки. Бувало, тільки підуть хазяї куди-небудь чи поснуть, він уже починає стрибати на одній нозі або підкидати камінці. Кожному дорослому, який бачив те щире захоплення, з яким він пустував у товаристві малолітків, важко було втриматися щоб не промовити: "Отакий лобур!" А діти у втручанні великого кучера в їх справу не бачили нічого дивного: нехай грається, аби не бився! Зовсім так, як маленькі собаки не бачать нічого дивного, коли до їхньої компанії встряне якия-небудь великий щирий пес і починає гратися з ними.

Дениско випередив Єгорушку і, видно, був з цього дуже задоволений. Він підморгнув оком і, щоб довести, що він може проскакати на одній ніжці будь-яку відстань, запропонував Єгорушці, чи не хоче той проскакати з ним по шляху і звідти, не відпочиваючи, назад до брички? Єгорушка відхилив цю пропозицію, бо дуже засапався і знемігся.

Раптом Дениско зробив дуже серйозне обличчя, якого не робив навіть тоді, коли Кузьмичов картав його або за-махувався на нього палицею; прислухаючись, він тихо став на одне коліно, і на обличчі його з'явився вираз суворості і страху, який буває в людей, що слухають єресь. Він націлився в одну точку очима, поволі підніс догори кисть руки, складену жолобком, і раптом упав животом на землю й ляснув жолобком по траві.

Є! — прохрипів він переможпо' ї, вставши, підніс до очей Єгорушці великого коника.

Гадаючи, що це приємно коникові, Єгорушка і Дениско погладили його— пальцями то широкій зеленій спині і посмикали його за вусики. Потім Дениско спіймав жирну муху, що нассалася крові, і запропонував її

коникові. Той байдужісінько, наче давно вже був знайомий з Дениском, заворушив своїми великими, схожими на з&брало щелепами і від'їв мусі живіт. Його випустили, він? блиснув рожевою підбивкою своїх крил і, сівши в траву, зразу ж затріскотів своєї пісні. Випустили й муху; вона розправила крильця й без живота полетіла до коней.

З-під брички почулося глибоке-зітхання. Ще прокинувся Кузьмичов. Він швидко підвів голову, неспокійно глянув у далечінь, і з цього погляду, ЯКИЙ байдуже пробіг повз Єгорушку і Дениска, видно було, що, прокинувшись, він думав про вовну і Варламова.

— Отче Христофоре, вставайте, пора! — заговорив він стривожено.— Годі спати, і так уже діло проспали! Дениску, запрягай!

О. Христофор прокинувся з такою самою уемішкою, з якою й заснув. Обличчя його від сну пом'ялося, зморщилось і, здавалося, стало вдвоє меншим. Умившись і одягнувшись, він не поспішаючи витяг з кишені маленький засмальцьований псалтир і, ставши обличчям до сходу, став пошепки читати ж хреститися.

— Отче Христофоре! — сказав докірливо Кузьмичов.— Пора їхати, вже коні готові, а ви, їй-богу...

— Зараз, зараз...— забурмотів о. Христофор.— Кафізми почитати треба... Не читав ще сьогодні.

— Можна й потім з кафтзмами.

— Іване Івановичу, на кожний день у мене визначено.*, Не можна.

— Бог не осудив би.

Цілу чшерть години о. Христофор стояв нерухомо облич-" чям до сходу й ворушив1 губами, а Кузьмичов майже з ненавистю дивився на

нього і нетерпляче знизував плечима* Особливо його сердило, коли о. Христофор по кожній "славі" вбирав у себе повітря, швидко хрестився і навмисне голосно, щоб інші хрестилися, говорив тричі:

— Алілуя, алілуя, алілуя, слава тобі, боже!

Нарешті він усміхнувся, глянув угору на небо, поклав псалтир до кишені й сказав:

— Fini!1

За хвилину бричка рушила в дорогу. Наче вона їхала назад, а не далі, подорожні бачили те саме, що. й до полудня. Горби все ще потопали в ліловій далині, і не було видно їм кінця; мигтів бур'ян, камінь, проносилися вижаті смуги, і все ті самі граки та шуліка, що солідно махав крилами, літали над степом. Повітря ще більше ставало нерухомим від спеки і тиші, покірна природа ціпеніла в мовчап-лі... Ні вітру, ні-бадьорого, свіжого звуку, ні хмаринки.

Та ось нарешті, коли сонце стало спускатися на захід, степ, горби і повітря не витримали гніту і, вичерпавши терпіння, вони, змучившись, спробували скинути з себе ярмо. З-за горбів несподівано з'явилася попелясто-сива кучерява хмара. Вона перезирнулася з степом — я, мовляв, готова — і нахмурилась. Враз у стоячому повітрі щось порвалося, дужо рвонув вітер і з шумом, зі свистом закружляв по степу. Зразу ж трава і торішній бур'ян зчинили ремство, на шляху спірально закрутився пил, побіг степом і, забираючи з, собою солому, бабок і пір'я, чорним стовпом, що крутився, знявся до неба й затуманив сонце. По степу уздовж і впоперек, спотикаючись і стрибаючи, побігло перекотиполе, а одно з них потрапило у вихор, закрутилося, як птах, полетіло до неба і, обернувшись там у чорну цятку, зникло з очей. За ним полетіло друге, потім третє, і Єгорушка бачив, як два перекотиполя зіткнулися в блакитній високості і вчепились одне в одного, як на поєдинку.

Коло самого шляху спурхнув стрепет. Махаючи крилами і хвостом, він, залитий оонцем, скидався на рибальську блешню або на ставкового метелика, в якого, коли (він мигтить над водою, крильця зливаються з вусиками, і здається, що вусики ростуть у нього і спереду, і ззаду, і з боків... Тремтячи в повітрі, як комаха, виграючи своєю строкатістю, стрепет піднісся високо вгору4 прямою лінією, потім, мабуть, наляканий хмарою куряви, полетів убік, і довго ще було видно його мигтігшя....

А он, стурбований вихором і не розуміючи, що трапилося, з трави вилетів деркач. Він летів за вітром, а se проти, як усі птахи; від цього пір'я розкуйовдилось-, весь він роздувся до розміру курки і мав дуже сердитий, поважний вигляд. Самі тільки праки, що иостарілися в стежу і призвичаїлись до степових иереіюлохів, спокійно ЛІТАЛИ над травою або байдуже, ні на що не зважаючи, довбали свої-" ми товстими дзьобами черству землю.

За горбами глухо прогримів грім; повіяло прохолодою. Дениско весело свиснув і стьобнув по конях... О. Христофор і Кузьмичов, придержуючи свої капелюхи, вп'ялися очима в горби... Добре, якби бризнув дощ!

Ще б, здається, невеличке зусилля, одне напруження, і степ узяв би гору. Але невидима гнітюча сила поволі скувала вітер і повітря, вклала куряву, і знову, начебто нічого й не було, настала тиша. Хмара сховалася, засмалені горби насупились, повітря покірно застигло, і самі тільки сполохані чайки десь плакали і нарікали на долю...

Потім швидко настав вечір.

III

У вечірніх сутінках показався великий одноповерховий будинок з іржавим залізним дахом і з темними вікнами. Цей будинок називався постоялим двором, хоч коло нього ніякого двору не було і стояв він

серед степу, нічим не обгороджений. Трохи осторонь від нього темнів жалюгідний вишневий садочок з тином, та під вікнами, схиливши свої важкі голови, стояли заснулі соняшники. У садочку тріскотів маленький вітрячок, поставлений на те, щоб полохати стукотом зайців. А більш коло будинку не було ні видно, ні чути нічого, крім степу.

Ледве бричка ^упинилась біля ґаночка з дашком, як у будинку почулися радісні голоси — один чоловічий, другий жіночий,— завищали двері на блоку, і коло брички в одну мить виросла висока худа постать, що розмахувала руками і фалдами. Це був хазяїн постоялого двору Мойсей Мойсе-йович, немолода людина з дуже блідим обличчям і з чорною, як туш, гарною бородою. Одягнений він був у поношений чорний сюртук, який теліпався на його вузьких плечах, як на вішалці, і змахував фалдами, наче крилами, кожного разу, як Мойсей Мойсейович з радості чи з жаху сплескував руками. Крім сюртука, на хазяїні були ще широкі білі штани навипуск і оксамитова жилетка в рудих квітках, схожих на велетенських блощиць.

Мойсей Мойсейович, упізнавши приїжджих, спочатку завмер від надмірного почуття, потім сплеснув руками і застогнав. Сюртук його змахнув фалдами, спина зігнулася в дугу, і бліде обличчя скривилося такою усмішкою, начебто бачити бричку для нього було не тільки приємно, а й до болю солодко.

— Ах, боже мій, боже мій! — заговорив він тонким, співучим голосом, задихаючись, метушачись і своїми рухами заважаючи пасажирам вилізти з брички.— І такий сьогодні для мене щасливий день! Ах, та що ж це я теперечки повинен робити! Іване Івановичу! Отче Христофоре! Який же гарненький паничик сидить на козлах, побий мене бог! Ах, боже ж мій, та чого ж я стою на одному місці й не кличу гостей до світлиці? Будь ласка, заходьте.,, милості просимо! Давайте мені всі ваші речі... Ах, боже мій!

Мойсей Мойсейович, шукаючи в бричці і допомагаючи приїжджим вилазити, раптом обернувся назад і закричав таким диким, придушеним голосом, начебто топився й кликав на поміч:

— Соломоне! Соломоне!

— Соломоне! Соломоне! — повторив у хаті жіночий голос

Двері на блоку завищали, і на порозі з'явився невисокий молодий єврей, рудий, з великим пташиним носом і з лисиною серед жорсткого кучерявого волосся; одягнений він був у короткий дуже поношений піджак з закругленими фалдами і короткими рукавами та в короткі трикові штанці, через що сам здавався коротким і куцим, як обскубана курка. Це був Соломон, брат Мойсея Мойсейо-вича. Він мовчки, не здоровкаючись, а тільки якось дивно усміхаючись, підійшов до брички.

— Іван Іванович і отець Христофор приїхали! — сказав йому Мойсей Мойсейович таким тоном, начебто боявся, що той йому не повірить.— Ай, вай, дивна річ, такі хороші люди взяли та й приїхали. Ну, бери, Соломоне, речі! Прошу завітати, дорогі гості!

Трохи згодом Кузьмичов, о. Христофор і Єгорушка сиділи вже у великій похмурій і порожній кімнаті за старим дубовим столом. Цей стіл був тут майже один, бо у великій кімнаті, крім нього, широкого дивана з дірявою клейонкою та трьох стільців, не було ніяких інших меблів. Та й стільці не кожний наважився б назвати стільцями. Це була якась жалюгідна подоба меблів з клейонкою, що віджила свій вік, та з надприродно загнутими назад спинками, які надавали стільцям схожості з дитячими санками. Важко було зрозуміти, яку зручність мав на увазі невідомий столяр, загинаючи так немилосердно спинки, і хотілося думати, що тут винен не столяр, а який-небудь проїжджий силач, що, бажаючи похвастатися своєю силою, позгинав стільцям спинки, а потім заходився поправляти і ще більше зігнув. Кімната здавалася похмурою. Стіни були сірі, стеля і карнизи закопчені, на

підлозі тяглися щілини й зяяли діри незрозумілого походження (думалося, що їх пробив каблуком той самий силач), і здавалося, що якби в кімнаті почепили з десяток ламп, то вона не перестала б бути темною. Ні на стінах, ні на вікнах не було нічого схожого на оздоби. А втім, на одній стіні в сірій дерев'яній /рамі висіли якісь правила з двоголовим орлом, а на другій — в такій самій рамі якась гравюра з написом: "Байдужість людей". До чого люди були байдужі,— зрозуміти було неможливо, бо гравюра дуже потьмяніла від часу й була щедро засиджена мухами. Тхнуло в кімнаті чимсь цвілим і кислим.

Увівши гостей до кімнати, Мойсей Мойсейович і далі вигинався, сплескував руками, щулився й радшно вигукував,— все це він уважав за потрібне виробляти для того, щоб здаватися надевич&йжо ввічливим і люб'язним.

— Коли проїхали тут наші підводи? — спитав його Кузьмичов.

— Одна партія проїхала сьогодні раненько, а друга, Іване Івановичу, спочивала тут в обід і надвечір поїхала.

— А... Проїжджав тут Варламов чи ні?

~ Ні, Іване Івановичу! Вчора раненько проїздив його прикажчик Григорій Єгорович і казав, що вони, мабуть, теперечки на хуторі в молокана— Чудово. Виходить, ми зараз доженемо валки, а тоді й до молокана.

— Та бог з вами, Іване Івановичу! — жахнувся Мойсей Мойсейович, сплескуючи руками.— Куди ж ви проти ночі поїдете? Ви повечеряйте на здоров'ячко і переночуйте, а завтра, бог дасть, раненько поїдете й доженете кого треба!

— Ніколи, ніколи... Вибачте, Мойсею Мойсейовичу, іншим разом як-небудь, а тепер не час Посидимо з чверть години та й поїдемо, а переночувати і в молокана можна.

— Чверть годинки! — зойкнув Мойсей Мойсейович.— Та побійтесь ви бога, Іване Івановичу! Ви мене примусите, щоб я ваші шапке заховав та двері замкнув! Ви хоч закусіть та чаю попийте!

— Ніколи нам з чаями та з цукрами,— сказав Кузьмичов.

Мойсей Мойсейович схилив голову набін, зігнув коліна й виставив наперед долоні, наче обороняючись від ударів, з болісно-солодкою усмішкою став благати:

— Іване Івановичу! Отче Христофоре! Будьте не такі добрі, попийте в мене чайку! Невже ж я така недобра людина, що в мене не можна навіть чай пити? Іване Івановичу!

— Що ж, чайку можна попити,— співчутливо зітхнув о. Христофор.— Це не затримає.

— Ну, гаразд! — погодився Кузьмичов.

Мойсей Мойсейович стрепенувся, радістю охнув і, зіщулюючись так, начебто тільки що вискочив з холодної води в тенло, підбіг до дверей і закричав диким, придушеним голосом, яким раніше кликав Соломона:

— Розо! Розо! Давай самовар!

За хвилину відчинилися двері, і до кімнати з великим підносом у руках увійшов Соломон. Ставлячи на стіл піднос, він насмішкувато дивився кудись убік і все дивно усміхався. Тепер, при світлі лампочки, можна було розгледіти його усмішку; вона була дуже складна і виявляла багато почуттів, але переважало в ній одне — явне

презирство. Він начебто думав про щось смішне і дурне, когось терпіти не міг і зневажав, чогось радів і чекав слушної хвилини, щоб дошкулити гострою насмішкою і зайтися сміхом. Його довгий ніс, товсті губи і хитрі, вирячені очі, здавалося, були напружені від бажання зареготатись. Глянувши на його обличчя, Кузьмичов глузливо усміхнувся і спитав:

— Соломоне, чого це ти цього літа не приїжджав до нас у N. на ярмарок, жидів представляти?

Років зо два тому, що дуже добре пам'ятав і Єгорушка, Соломон у N. на ярмарку, в одному з балаганів, розповідав сцени з єврейського побуту і мав великий успіх. На-< гадування про це не справило на Соломона ніякого враження. Нічого не відповівши, він вийшов і трохи згодом повернувся з самоваром.

Зробивши коло стола своє діло, він відійшов набік і, склавши руки на грудях, виставивши наперед одну ногу, вп'явся своїми насмішкуватими очима в о. Христофора. В його позі було щось визивне, бундючне й зневажливе і в той же час дуже жалюгідне й комічне, бо що поважнішою ставала його поза, то яскравіше виступали на перший план його короткі штанці, куций піджак, карикатурний ніс і вся його пташина обскубана фігурка.

Мойсей Мойсейович приніс з другої кімнати табурет і сів на деякій відстані від стола.

— Приємного апетиту! Чай та цукор! — почав він розважати гостей. — Призволяйтесь на здоров'ячко! Такі пе-звичайні гості, такі незвичайні, а отця Христофора я вже п'ять років не бачив. І ніхто не хоче мені сказати, чий це такий паничик хороший? — спитав він, ніжно поглядаючи на Єгорушку.

— Це синок сестри Ольги Іванівни,— відповів Кузьмичов.

— А куди ж він їде?

— Учитися. До гімназії його веземо.

Мойсей Мойсейович з ввічливості вдав на своєму обличчі здивування і поважно покрутив головою.

— О, це добре! — сказав він, погрожуючи самоварові пальцем.— Це добре! З гімназії вийдеш таким паном, що всі ми будемо шапке скидати. Ти будеш розумний, багатий, з амбіцією, а матінка радітиме. О, це добре!

Він помовчав трохи, погладив собі коліна й заговорив шанобливо-жартівливим тоном:

— Ви вже мені пробачте, отче Христофоре, а я збираюсь написати заяву архієреєві, що ви в купців хліб відбиваєте. Візьму гербового паперу та й напишу, що в отця Христофора, значить, своїх грошей мало, коли він узявся до комерцій і почав вовну продавати.

— Так, надумав ось на старість...— сказав о. Христофор і засміявся,— Записався, брат, з попів у купці. Тепер би дома сидіти та богу молитися, а я скачу, аки фараон на колісниці... Суєта!

— Зате грошей буде багато!

— Авжеж! Дулю мені під ніс, а не гроші! Товар же не мій, а зятів, Михайлів!

— Чого ж він сам не поїхав?

— А того... Материне молоко на губах ще не обсохло. Купити вовну купив, а щоб продати — розуму нема, молодий ще. Всі гроші свої

витратив, хотів нажитися і форсу задати, а поткнувся туди-сюди, йому й своєї ціни ніхто не дає. Отак покрутився хлопець з рік, потім приходить до мене та й: "Татусю, продайте вовну, зробіть ласку! Нічого я в цій справі не розумію!" Тож-то воно й є! Як що, то зараз до татуся, а перше й без татуся можна було. Коли купував, не питався, а тепер, як припекло, то й до татуся. А що ж татусь? Коли б не Іван Іванович, то й татусь нічого б не зробив. Клопіт з ними!

— А так, клопіт з дітьми, я вам кажу! — зітхнув Мойсей Мойсейович. — У мене в самого шестеро. Одного вчи, другого лікуй, третього на руках носи, а як виростуть, то ще більше клопоту. Не тільки теперечки, навіть у святому письмі так було. Коли в Якова були маленькі діти, він плакав, а коли вони виросли, ще дужче почав плакати.

—— М-да...— погодився о. Христофор, задумливо дивлячись на склянку.— Мені, власне, нічого бога гнівити, я дійшов межі свого життя, як дай боже всякому... Дочок за хороших людей повіддавав, синів у люди вивів і тепер вільний, своє діло зробив, хоч на всі чотири сторони йди. Живу зі своєю попадею тихенько, їм, п'ю, та сплю, та з онуків радію, та богу молюся, а більше нічого мені й не треба. Як сир у маслі плаваю і знати нікого не хочу. ЗроДу в мене ніякого горя не було, і тепер, якби, скажімо, цар спитав: "Чого тобі треба? Чого ти хочеш?" Та нічого мені •не треба! Все в мене є і все слава богу. Щасливішої за мене на все місто людини нема. Тільки от гріхів багато, та воно й те сказати, один бог без гріха. Адже так?

— Виходить, так.

— Ну, звичайно, зубів нема, в спині від старості ломить, то се, то те... задишка і всяке там... Хворію, плоть немічна, ну, та, сам подумай, пожив! Восьмий десяток! Не вік же вікувати, треба й честь знати.

О. Христофор раптом щось згадав, пирхнув у склянку й закашлявся від сміху. Мойсей Мойсейович з пристойності теж засміявся й закашлявся.

— Потіха! — сказав о. Христофор і махнув рукою.— Приїжджає до мене в гості старший син мій Гаврило. Він по медичній галузі і служить у Чернігівській губернії земським лікарем... Гаразд... Я йому й кажу: "От, кажу, задишка, те та се... Ти лікар, лікуй батька!" Він зараз мене роздягнув, постукав, послухав, усякі там штуки... живота пом'яв, а тоді й каже: "Вам, татусю, треба, каже, лікуватися стиснутим повітрям".

Отець Христофор зареготав судорожно, до сліз, і підвівся.

— А я йому й кажу: "Бог з ним, з отим стиснутим повітрям!" — вимовив він крізь сміх і махнув обома руками.— Бог з ним, з отим стиснутим повітрям!

Мойсей Мойсейович теж підвівся і, взявшись за живіт, зайшовся тонким сміхом, схожим на гавкання болонки.

— Бог з ним, з отим стиснутим повітрям! — знову про* мовив о. Христофор, регочучи.

Мойсей Мойсейович узяв на дві ноти вище і зайшовся таким судорожним сміхом, що ледве встояв на ногах.

— О боже мій...— стогнав він серед сміху.— Дайте дих-* нути... Так насмішили, що... ох!..— смерть моя.

Він сміявся й говорив, а сам тим часом лякливо й підозріливо поглядав на Соломона. Той стояв, не змінивши пози, і посміхався. Видпо було по його очах та усмішці, що він зневажав і ненавидів серйозно, але це так не пасувало до його обскубаної фігурки, що здавалось Єгоруш-ці,

ніби визивної пози і їдкого, зневажливого виразу надав вів собі навмисне, щоб удати блазня й насмішити дорогих гостей.

Випивши мовчки склянок з шість, Кузьмичов розчистив перед собою на столі місце, узяв торбу, ту саму, яка, коли він спав під бричкою, лежала в нього під головою, розв'язав на ній мотузочку й потрусив нею. Звідти посипалися и а стіл пачки асигнацій.

— Поки час є, давайте, отче Христофоре, полічимо,— сказав Кузьмичов.

Побачивши гроші, Мойсей Мойсейович зніяковів, підвівся і, як делікатна людина, що не бажає знати чужих секретів, навшпиньки і балансуючи руками, вийшов з кімнати. Соломон залишився на своєму місці.

— В карбованцевих пачках по скільки? — почав о. Христофор.

— По п'ятдесят... У троячкових по дев'яносто... Четвертні й катеринки по тисячах складені. Ви відрахуйте сім тисяч вісімсот для Варламова, а я лічитиму для Гусе-вича. Та глядіть не помиліться...

Єгорушка зроду не бачив такої купи грошей, яка лежала тепер на столі. Грошей, мабуть, було дуже багато, бо пачка в сім тисяч вісімсот, яку о, Христофор відклав для Варламова, в порівнянні з усією купою здавалася дуже маленькою. Іншим часом така сила грошей, може, здивувала б Єгорушку і навела його на міркування про те, скільки на цю купу можна накупити бубликів, тістечок, маківників, а тепер він дивився на неї байдуже і почував тільки огидний дух гнилих яблук і гасу, що йшов відкупи. Він був змучений труською їздою на бричці, він утомився і хотів спати. Голову йому тягло вниз, очі злипалися, і думки плуталися, як нитки. Якби можна було, він з насолодою схилив би голову на стіл, заплющив би очі, щоб не бачити лампи і пальців, які рухалися над купою, ї дозволив би своїм млявим, сонним думкам ще більше

заплутатися. Коли він силкувався не дрімати, світло лампи, чашки і пальці двоїлися, самовар гойдався, а дух гнилих яблук здавався ще гострішим і огиднішим.

— Ох, гроші, гроші! — зітхав о. Христофор, усміхаючись.—Горе з вами! Тепер мій Михайло, певно, спить і бачить, що я йому таку купу привезу.

— Ваш Михайло Тимофійович людина нетямуща,— говорив півголосом Кузьмичов,— не за своє діло береться, а ви розумієте й можете зміркувати. Віддали б ви мені, як я казав, свою вовну та й їхали б собі назад, а я б вам, хай уже так, дав би по півкарбованця поверх своєї ціни, та й то тільки шануючи...

— Ні, Іване Івановичу,— зітхав о. Христофор.— Дякуємо вам за увагу... Звичайно, якби моя воля, то я б і говорити не став, а то ж самі знаєте, товар не мій...

Увійшов павшпиньки Мойсей Мойсейович, Стараючись з делікатності не дивитися на купу грошей, він підкрався до Єгорушки й смикнув його ззаду за сорочку.

— А ходім-но, паничику,— сказав він півголосом,— якого я тобі ведмедика покажу! Такий страшний, сердитий! У-у!

Сонний Єгорушка встав і ліниво поплентався за Мой-сеєм Мойсейовичем дивитися на ведмедя. Він увійшов до невеличкої кімнатки, де, перше ніж він побачив що-не-будь, йому за'било подих від запаху чогось кислого і тухлого, що був тут далеко густіший, ніж у великій кімнаті і, мабуть, звідси поширювався по всьому будинку. Одну половину кімнати займало велике ліжко, вкрите засмальцьованою стьобаною ковдрою, а другу — комод і гори найрізноманітнішого ганчір'я — починаючи з твердо накрохмалених спідниць і кінчаючи дитячими штанцями і шлейками. На комоді горіла лойова свічка.

Замість обіцяного ведмедя Єгорушка побачив велику, дуже товсту єврейку, з розпущеним волоссям і в червоній фланелевій сукні з чорними цяточками; вона важко поверталась у вузькому проході між ліжком і комодом і, протяжно стогнучи, зітхала, наче в неї боліли зуби. Побачивши Єгорушку, вона зробила плаксиве обличчя, протяжно зітхпула і, перше ніж він устиг роздивитися, піднесла йому до рота скибку хліба, намазану медом.

— їж, дитинко, їж! — сказала вона— Тут ти без матінки, і тебе нікому погодувати. їж!

Єгорушка став їсти, хоч після цукерок та маківників, які він щодня їв у себе вдома, не бачив нічого доброго в медові, наполовину змішаному з воском і з бджолиними крильми. Він їв, а Мойсей Мойсейович і єврейка дивилися й зітхали.

— Ти куди їдеш, дитинко? — спитала єврейка.

— Учитися,-— відповів Єгорушка.

— А скільки вас у матінке?

— Я один. Більше нема нікого.

— О-ох! — зітхнула єврейка й підвела вгору очі,— Бідна матінке, бідна матінке! Як же ж вона нудьгуватиме й плакатиме! Через рік ми теж повеземо в науку свого Наума! Ох!

— Ох, Наум, Наум,— зітхнув Мойсей Мойсейович, і на його блідому обличчі нервово затремтіла шкіра.— А він такий хворий.

Заяложена ковдра заворушилась, і з-під неї виткнулась кучерява дитяча голова на дуже тонкій шиї; двоє чорних очей блиснули і з цікавістю вп'ялися в Єгорушку. Мойсей Мойсейович і єврейка, не

перестаючи зітхати, підійшли до комода й почали говорити про щось по-єврей-ськи. Мойсей Мойсейович говорив півголосом, низьким баском, і взагалі його єврейська мова скидалася на безперервне "гал-гал-гал-гал...", а жінка відповідала йому тонким індичим голоском, і в неї виходило щось подібне до "ту-ту-ту-ту...". Поки вони радились, з-під заяложеної ковдри визирнула друга кучерява голівка на тонкій шиї, за нею третя, а далі четверта... Якби Єгорушка мав багату фантазію, то міг би подумати, що під ковдрою лежала стоголова гідра.

— Гал-гал-гал-гал...— говорив Мойсей Мойсейович.

— Ту-ту-ту-ту...— відповідала йому єврейка.

Нарада закінчилась тим, що єврейка глибоко зітхнула, полізла до комода, розгорнула там якусь зелену ганчірку і дістала звідти великого житнього пряника, що мав вигляд серця.

— Візьми, дитинко,— сказала вона, подаючи Єгорушці пряник.— У тебе нема тепер матінке, нікому тобі гостинця дати.

Єгорушка сховав до кишені пряник і позадкував до дверей, бо був уже неспроможний дихати затхлим і кислим повітрям, в якому жили хазяї. Вернувшись до великої кімнати, він зручніше примостився на дивані і вже не заважав собі думати.

Кузьмичов тільки що скінчив лічити гроші і клав їх'назад у торбу. Поводився з ними не дуже шанобливо й кидав їх у брудну торбу без усякої церемонії і з такою байдужістю, начебто це були не гроші, а паперове сміття.

О. Христофор розмовляв з Соломоном.

— Ну, що, Соломоне премудрий? — питав він, позіхаючи і хрестячи рота.— Як діла?

— Це ви про які діла кажете? — спитав Соломон і подивився так єхидно, начебто йому натякали на який-не-будь злочин.

— Взагалі... Що поробляєш?

— Що я поробляю? — перепитав Соломон і знизав плечима.— Те саме, що й усі... Ви бачите: я лакей. Я лакей у брата, брат лакей у проїжджих, проїжджі лакеї у Варламова, а якби.я мав грошей десять мільйонів, то Варламов був би в мене лакеєм.

— Тобто, чому ж це він був би в тебе лакеєм?

— Чому? А тому, що нема такого пана чи мільйонера, який за зайву копійку не став би лизати рук у жида пархатого. Я тепер жид пархатий і злидень, всі на мене дивляться, як на собаке, а якби в мене були гроші, то Варламов переді мною клеїв би такого дурня, як Мойсей перед вами.

О. Христофор і Кузьмичов перезирнулись. Ні той, ні другий не зрозуміли Соломона. Кузьмичов суворо і сухо поглянув на нього й спитав:

— Як же це ти, дурню отакий, рівняєш себе з Варла-мовим?

— Я ще не такий дурень, щоб рівняти себе з Варла-мовим,— відповів Соломон, насмішкувато оглядаючи своїх співрозмовників.— Варламов хоч і росіянин, але в душі він жид пархатий; все життя в нього в грошах і в наживі, а я свої гроші спалив у грубці. Мені не потрібні ні гроші, ні земля, ні вівці, і не треба, щоб мене боялись і скидали шапки, коли я їду. Значить, я розумніший за вашого Варламова і більше схожий на людину!

Трохи згодом Єгорушка крізь дрімоту чув, як Соломон голосом глухим і сиплим від ненависті, що душила його, гаркавлячи і поспішаючи, заговорив про євреїв; спочатку говорив він правильно, по-

російськи, а далі збився на тон оповідачів з єврейського побуту і став говорити, як колись у балагані, з перебільшеним єврейським акцентом.

— Чекай...— перебив його о. Христофор.— Якщо тобі твоя віра не подобається, то ти її переміни, а сміятися гріх; то остання людина, хто з своєї віри глузує.

— Ви нічого не розумієте! — грубо урвав його Соломон.— Я вам кажу одне, а ви друге...

— От і видно зараз, що ти дурпа людина,— зітхнув о. Христофор.— Я тебе навчаю, як умію, а ти сердишся. Я тобі по-старечому, тихенько, а ти, як індик: бла-бла-бла! Дивак, справді...

Увійшов Мойсей Мойсейович. Він стурбовано подивився на Соломона і на своїх гостей, і знову на його обличчі нервово затремтіла шкіра. Єгорушка струснув головою й подивився навколо себе; мигцем він побачив Соломонове обличчя і якраз у той момент, коли воно було повернене до нього на три чверті і коли тінь від його довгого носа перетяла всю ліву щоку; зневажлива усмішка, змішана з цією тінню, блискучі насмішкуваті очі, бундючний вираз і вся його обскубана фігурка, роздвоюючись і мигтячи в очах Єгорушки, робили його тепер схожим не на ^блазня, а па щось таке, що інколи сниться, мабуть, на нечисту силу.

— Якийсь він у вас біснуватий, Мойсею Мойсейовичу, бог з ним! — сказав з усмішкою о. Христофор.—Ви б його улаштували де-небудь або оженили; чи що... На людину не схожий.

Кузьмичов сердито нахмурився. Мойсей Мойсейович знову занепокоєно і допитливо поглянув на брата і на гостей.

— Соломоне, вийди звідси! — суворо сказав він,— Вийди!

І він додав ще щось по-єврейськи. Соломон уривчасто засміявся й вийшов.

— А що таке? — злякано спитав Мойсей Мойсейович о. Христофора.

— Зазнається,— відповів Кузьмичов.— Грубіян і багато про себе думає.

— Так і знав! — жахнувся Мойсей Мойсейович, сплескуючи руками.— Ах, боже мій! Боже мій! — забурмотів він лівголосом.— Ви вже, будьте ласкаві, вибачте й не гнівайтесь. Це така людина, така людина! Ах, боже мій! Боже мій! Він мені рідний брат, але, крім горя, я від нього нічого не бачив. Адже він, знаєте...

Мойсей Мойсейович покрутив пальцем коло лоба і казав далі:

— Не при своєму розумі... пропаща людина. І що мені з ним робити, не знаю! Нікого він не любить, нікого не ціанує, нікого не боїться... Знаєте, з усіх сміється, говорить дурниці, кожному в очі тикає. Ви не можете повірити, якось приїхав сюди Варламов, а Соломон таке йому сказав, що той ударив батогом і його, і мене... А мене за що? Хіба я винен? Бог відібрав у нього розум, виходить, це божа воля, а я хіба винен?

Минуло хвилин з десять, а Мойсей Мойсейович усе ще бурмотів півголосом і зітхав:

— Уночі він не спить і все думає, думає, думає, а про що він думає, бог його знає. Підійдеш до нього вночі, а він сердиться й сміється. Він і мене не любить... І нічого він не хоче! Татусь, коли помирав, залишив йому і мені по шість тисяч карбованців. Я купив собі заїзд, одружився й теперечки діточок маю, а він спалив свої гроші в грубці. Так жалко, так жалко! Навіщо палити? Тобі не треба, то віддай мені, а навіщо ж палити?

Раптом завищали двері на блоку і задрижала підлога від чиєїсь ходи. На Єгорушку війнуло легким вітерцем, і здалося йому, що якийсь великий чорний птах пронісся повз нього й коло самого обличчя його махнув крилами. Він розплющив очі... Дядько з торбою в руках, готовий у дорогу, стояв біля дивана. О. Христофор, тримаючи крислатий циліндр, комусь кланявся і усміхався не лагідно й не розчулено, як завжди, а шанобливо і напружено, що дуже було йому не до лиця. А Мойсей Мойсейович, наче його тіло розламалося на три частини, балансував і всіляко старався не розсипатися. Сам тільки Соломон, наче нічого й не було, стояв у кутку, склавши навхрест руки, і, як і раніш, зневажливо усміхався.

— Ваше сіятельство, вибачте, в нас не чисто! — стогнав Мойсей Мойсейович з болісно-солодкою усмішкою, вже

не помічаючи ні Кузьмичова, ні о. Христофора, і тільки балансуючи усім тілом, щоб не розсипатися.— Ми люди прості, ваше сіятельство!

Єгорушка протер очі. Посеред хати стояло справді сіятельство в образі молодої, дуже гарної і повної жінки в чорному вбранні і в солом'яному капелюсі. Перш ніж Єгорушка встиг розглянути її риси, він чомусь пригадав собі ту самотню струнку тополю, яку він бачив удень на горбі.

— Проїжджав тут сьогодні Варламов? — спитав жіночий голос.

— Ні, ваше сіятельство! — відповів Мойеей Мойсейович.

— Якщо завтра побачите його, то попросіть, щоб він до мене заїхав на хвилинку.

Раптом, зовсім несподівано, за піввершка від своїх очей Єгорушка побачив чорні оксамитні брови, великі карі очі і випещені жіночі щоки з

ямочками, що від них, як проміння від сонця, по всьому обличчю розливалася усмішка. Чимсь чудово запахло.

— Який гарненький хлопчик! — сказала дама. — Чий це? Казимире Михайловичу, подивіться, яке миле! Боже мій, він спить! Карапуз ти мій любий...

І дама міцно поцілувала Єгорушку в обидві щоки, і він усміхнувся, і, гадаючи, що спить, заплющив очі. Блок у дверях завищав, і почулися поквапливі кроки: хтось входив і виходив.

— Єгорушко! Єгорушко! — почувся густий шепіт двох голосів,— Уставай, їхати!

Хтось, здається, Дениско, поставив Єгорушку на ноги й повів його за руку; дорогою він розплющив наполовину очі і ще раз побачив гарну жінку в чорному вбранні, яка цілувала його. Вона стояла посеред кімнати і, дивлячись, як він виходив, усміхалась і приязно кивала йому головою. Підходячи до дверей, він побачив якогось гарного і огрядного брюнета в капелюсі котелком і в крагах. Мабуть, це був провожатий дами.

— Тпрр! — долинуло з двору.

Коло порога будинку Єгорушка побачив нову розкішну коляску й пару чорних коней. На козлах сидів лакей у лівреї і з довгим бичем у руках. Проводжати проїжджих вийшов тільки Соломон. Обличчя його було напружене від бажання зареготатися; він дивився так, начебто дуже нетерпляче чекав від'їзду гостей, щоб досхочу посміятися з них.

— Графиня Драницька,— прошепотів о. Христофор, залізаючи в бричку.

— Так, графиня Драницька,— повторив Кузьмичов теж пошепки.

Враження, справлене приїздом графині, було, мабуть, дуже велике, бо навіть Дениско говорив пошепки і тільки тоді наважився стьобнути гнідих і гукнути, коли бричка проїхала з чверть версти і коли далеко позаду замість постоялого двору видно вже було тільки тьмяний вогник.

IV

Хто ж він, нарешті, цей невловний, таємничий Варламов, про якого так багато говорять, якого зневажає Соломон і який потрібен навіть вродливій графині? Сівши на передок разом з Дениском, сонний Єгорушка думав саме про цього чоловіка. Він ніколи не бачив його, але дуже часто чув про нього і не раз малював його в своїй уяві. Йому відомо було, що Варламов має кілька десятків тисяч десятин землі, близько сотні тисяч овець і дуже багато грошей; про те, як він живе і що робить, Єгорушці було відомо тільки, що він завжди "кружляв у цих місцях" і іцо його завпеди шукають.

Багато чув у себе дома Єгорушка й про графиню Дра-ницьку. Вона теж мала кілька десятків тисяч десятин, багато овець, кінський завод і багато грошей, але не "кружляла", а жила в себе в багатій садибі, про яку знайомі і Іван Іванович, що не раз бував у графині в справах, оповідали багато дивовижного; так, говорили, що в графи-ниній вітальні, де висять портрети всіх польських королів, був великий столовий годинник, що мав форму скелі, на скелі стояв дибки золотий кінь з брильянтовими очима, а на коні сидів золотий вершник, який кожного разу, коли годинник бив, махав шаблею праворуч і ліворуч. Розповідали також, що два рази на рік графиня справляла бал, на який запрошувала дворян і чиновників з усієї губернії, й приїздив навіть Варламов; всі гості пили чай з срібних самоварів, їли все надзвичайне (наприклад, зимою, на різдво, подавали малину й полуниці) і танцювали під музику, що грала день і ніч...

"А яка вона гарна!" — думав Єгорушка, згадуючи її обличчя й усмішку.

Кузьмичов, мабуть, також думав про графиню, бо, коли бричка проїхала версти зо дві, він сказав:

— Та й здорово ж обдирає її цей Казимир Михайлович! Позаторік, коли я в неї, пам'ятаєте, вовну купував, він на самій моїй купівлі тисячі зо три нажив.

— Від ляха іншого й сподіватись не можна,— сказав о. Христофор.

— А їй і горенька мало. Сказано, молода та дурна. В голові вітер так і віє!

Єгорушці чомусь хотілося думати тільки дро Варламова і графиню, особливо про останню. Його сонний мозок зовсім відмовився від звичайних думок, туманився і втримував самі тільки казкові, фантастичні образи, які тим зручні, що якось самі собою, без будь-якого клопоту з боку того, хто думає, зароджуються в мозку і самі — досить тільки гарненько струснути головою — зникають без сліду; та й усе, що було навколо, не навертало до звичайних думок. Праворуч темніли горби, які, здавалося, заступали собою щось невідоме й страшне, ліворуч усе небо над обрієм було залите багровою загравою, і важко було зрозуміти, чи була то де-небудь пожежа, чи мав сходити місяць. Далечінь було видно, як і вдень, але вже її ніжне лілове забарвлення, затушоване вечірньою млою, зникло, і весь степ ховався в імлі, як діти Мойсея Мойсейовича під ковдрою.

Липневими вечорами й ночами вже не кричать перепели і деркачі, не співають в лісових балочках солов'ї, не пахпе квітами, але степ все ще прекрасний і повний життя. Ледве зайде сонце і землю огорне мла, як денну нудьгу забуто, все пробачено, і степ легенько зітхав широкими грудьми. Начебто від того, що траві не видно в сутінках своєї сТарості, в ній здіймається весела молода тріскотнява, якої не буває вдень; тріскотнява, підсвистування, дряпання, степові баси, тенори і дисканти — все змішується в безперервне монотонне гудіння, під яке добре

згадувати й сумувати. Одноманітна тріскотнява присипляє, як колискова пісня; їдеш і почуваєш, що засинаєш, та ось звідкілясь долинає уривчастий, тривожний крик незасну-лого птаха або розлягається невиразний звук, схожий на чийсь голос, ніби здивоване "а-а!", і дрімота склеплює повіки. А то, бувало, їдеш повз балочку, де є кущі, і чуєш, як птах, що його степовики називають сплюхом, до когось кричить: "Сплю! сплю! сплю!" — а інший регоче або заходиться істеричним плачем — це сова. Для кого вони кричать, і хто їх слухає на цій рівнині, бог їх знає, але у їхньому крику багато смутку й жалю... Пахне сіном, висушеною травою і запізнілими квітами, але запах густий, солодко-нудотний і ніжний.

Крізь імлу видно все, але важко розглядіти колір і обрис речей. Все уявляється не тим, чим воно є. їдеш і раптом бачиш: попереду, біля самої дороги, стоїть силует, схожий на ченця; він не ворушиться, чекав і щось держить у руках... Чи не розбійник це? Постать наближається, росте, ось вона порівнялася з бричкою, і ви бачите, що це не людина, а одинокий кущ або великий камінь. Такі нерухомі постаті, що когось чекають, стоять на горбах, ховаються за могилами, виглядають з бур'яну, і всі вонн схожі на людей і викликають підозру.

А коли сходить місяць, ніч стає блідою і темною. Мли як не було. Повітря прозоре, свіже й тепле, всюди добре видно, і навіть можна розпізнати край дороги окремі стебла бур'яну. На далеку відстань видно черепи і каміння. Підозрілі постаті, схожі на ченців, на ясному фоні ночі здаються чорнішими, мають вигляд ще похмуріший. Частіше й частіше серед монотонної тріскотняви, тривожачи непорушне повітря, розлягається чиєсь здивоване "а-а!" і чути крик незаснулого чи маячінням охопленого птаха. Широкі тіні ходять по рівнині, як хмари по небу, а в незбагненній далині, якщо довго вдивлятися в неї, височать і нагромаджуються один на одному туманні, химерні образи... Трошки моторошно. А глянеш на блідо-зелене, всіяне зорями небо, на якому ні хмаринки, ні плями, і зрозумієш, чому тепле повітря нерухоме, чому природа насторожена і боїться поворухнутись; їй моторошно і жаль втратити хоч одну мить життя. Незмірну глибину й безмежність неба

можна збагнути тільки на морі та в степу вночі, коли світить місяць. Воно страшне, гарне й ласкаве, дивиться млосно і вабить до себе, а від пестощів його наморочиться голова.

їдеш годину, другу... Трапляється в дорозі мовчазна стара могила або кам'яна баба, поставлена бог відає ким і коли, нечутно цролетцть над землею нічний птах, і поволі у пам'яті виринають степові легенди, оповідання зустрічних, казки няньки-степовички і все те, що сам зумів побачити і збагнути душею. І тоді в тріскотняві комах, у підозрілих постатях і могилах, у блакитному небі, в місячному сяйві, в льоті нічного птаха — в усьому, що бачиш і чуєш, починає уявлятися тріумф краси, молодість, розквіт сил і жагуче прагнення жити; душа озивається до прекрасної, суворої вітчизни, і хочеться летіти над степом разом з пічним птахом. І в тріумфі краси, в надмірному щасті почуваєш напруження і тугу, начебто степ усвідомлює, що він самотній, що багатство його й натхнення гинуть марно для світу, ніким не оспівані і нікому не потрібні, і крізь радісне гудіння чуєш його тужливий, безнадійний заклик: співця! співця!

— Тпрр! Здоров, Пантелію! Все гаразд?

— Слава богу, Іване Івановичу!

— Не бачили, хлопці, Варламова?

— Ні, не бачили.

Єгорушка прокинувся й розплющив очі. Бричка стояла. Праворуч дорогою далеко попереду тяглася валка, біля якої сновигали якісь люди. Всі вози, через те що на них лежали великі паки з вовною, здавалися дуже високими і пухлими, а коні — маленькими й коротконогими.

— То ми, значить, тепер до молокана поїдемо! — голосно казав Кузьмичов.— Жид казав, що Варламов у молокана ночує. В такому разі бувайте здорові, хлопції З богом!

— Прощавайте, Іване Івановичу! — відповіло кілька голосів.

— Ось що, хлопці,— жваво сказав Кузьмичов,— ви б узяли з собою мого хлопчину! Чого йому з нами даремно мотатися? Посади його, Пантелію, до себе на паку, і нехай собі їде помаленьку, а ми доженемо. Біжи, бгоре! Іди, нічого!..

Єгорушка зліз з передка. Кілька рук підхопило його, підняло високо догори, і він опинився на чомусь великому, м'якому й трохи вогкому від роси. Тепер йому здавалося, що небо було близько від нього, а земля далеко.

— Гей, візьми своє пальтечко! — гукнув десь далеко внизу Дениско.

Пальто і клуночок, підкинуті знизу, впали коло Єго-рушки. Він швидко, не бажаючи ні про що думати, поклав під голову клуночок, вкрився пальтом і, простягаючи ноги на всю довжину, зіщулюючись від роси, засміявся від насолоди.

"Спати, спати, спати!.." — думав він.

— Ви ж, чорти, його не кривдіть! — почувся знизу голос Дениска.

— Прощавайте, братця! З богом! — гукнув Кузьмичов.— Я на вас покладаюсь!

— Не турбуйтесь, Іване Івановичу!

Дениско крикнув на коней, бричка вискнула й покотилась, та вже не шляхом, а кудись убік. Хвилини зо дві було тихо, наче валка заснула, і тільки чути було, як оддалік поволі завмирало брязкання відра, прив'язаного до задка брички. Та ось попереду валки хтось гукнув:

— Кирюхо, руша-ай!

Зарипів передній віз, за ним другий, третій... Єгорушка відчув, як віз, на якому він лежав, похитнувся і теж зарипів. Валка рушила. Єгорушка міцніше взявся рукою за мотузку, якою було перев'язано паку, ще раз засміявся від задоволення, поправив у кишені пряник і став засинати так, як він звичайно засинав у себе дома в постелі...

Коли він прокинувся, вже сходило сонце; могила заступала його собою, а воно, стараючись бризнути світлом на світ, напружено посилало своє проміння на всі боки і заливало обрій золотом. Єгорушці здалося, що воно було не на своєму місці, бо вчора воно сходило ззаду, за його спиною, а сьогодні більше ліворуч... Та й уся місцевість не схожа на вчорашню. Горбів уже не було, а всюди, куди не глянеш, тяглася без краю бура, невесела рівнина, де-не-де на ній здіймалися невеликі могили і літали вчорашні граки. Далеко спереду біліли дзвіниці і хати якогось села; з нагоди неділі хохли сиділи дома, пекли і варили — це видно було з диму, який ішов з усіх димарів і сизою, прозорою запоною висів над селом. У прогалинах між хатами і за церквою синіла річка, а за нею туманилась далечінь. Але ніщо не скидалося так мало на вчорашнє, як дорога. Щось надзвичайно широке, розмашисте і богатирське тяглося степом замість дороги; то була сіра смуга, добре вкочена і вкрита пилом, як усі дороги, але завширшки на кілька десятків сажнів. Своїм простором вона дуже здивувала Єгорушку і навіяла йому казкові думки. Хто нею їздить? Кому потрібен такий простір? Незрозуміло і дивно. Можна, справді, подумати, що на Русі ще не перевелися величезні люди, які широко ступають,, як-от Ілля Муромець і Соловей Розбійник, і що не вимерли ще богатирські коні. Єгорушка, глянувши на дорогу, уявив штук із шість високих колісниць, що мчать поряд, на зразок тих, які він бачив на малюнках у священній історії; запряжені в ці колісниці

шестірки диких, шалених коней своїми високими колесами здіймають до неба хмари куряви, а коней поганяють люди, які можуть снитися або виростати в казкових думках. І як би ці постаті пасували і до степу, і дороги, коли б вони існували!

З правого боку дороги на всьому її протязі стояли телеграфні стовпи з двома дротами. Стаючи все меншими і меншими, вони коло села зникали за хатами і зеленню, а далі знову з'являлися в ліловій далині у вигляді дуже маленьких, тоненьких паличок, схожих на олівці, встромлені в землю. На дротах сиділи яструби, кібчики і ворони й байдуже дивилися, як рухалася валка.

Єгорушка лежав на самому задньому возі і міг тому бачити всю валку. Усіх підвід у валці було близько двадцяти, і на кожні три підводи припадало по одному погоничеві. Коло заднього воза, де був Єгорушка, ішов дід з сивою бородою, такий самий худий і низенький, як о. Хри* стофор, але з обличчям бурим від смаги, суворим і задумливим. Дуже можливо, що цей дід не був ні суворим, ні задумливим, але його червоні повіки й довгий гострий ніс надавали його обличчю суворого, сухого виразу, який бував в людей, що звикли думати завжди про серйозне й на самоті. Як і па о. Хріїсдофорі, на ньому був крислатий циліндр, але пе панський, а повстяний і бурий, схожий скоріше на зрізаний конус, ник ва диліндр. Ноги в нього були босі. Мабуть, за звичкою, набутою в холодні зими, коли не раз, певно, доводилося йому мерзнути біля валки, він на ходу ляскав себе по стегнах і притупував ногами. Помітивши, що Єгорушка прокинувся, він подивився на нього і сказав, зіщулюючись, як від морозу.

— А, прокинувся, молодчику? Стиком Іванові Івановичу доводишся?

— Ні, племінник...

— Іванові Івановичу? А я ось чобітки скинув і босоніж стрибаю. Ніжки в мене хворі, застуджені, а без чобіт воно виходить вільніше... Вільніше,

молодчику... Тобто без чобіт... Виходить, племінник? А він хороша людина, нічого... Дай боже —здоров'я... №<шю... Я еро Івана Івановича... До молокана воїгшв... О, господа помилуй!

Старий і говорив так, начебто %яо дуже холодно, з зупинками і ве розтуляючи ІЖК слід рота; і губні приголосні вимовляв він погано, заїкаючись на них, наче в нього замерзли губи. Звертаючись до Єгорушки, він пі разу не усміхнувся і вдавався суворіш.

Далі ва дві підводи йшов ?з батогом у руці чоловік у довгому рудому палаті, в кашкеті і в чоботях з опущеними халявами. Цей був не істарий, років шд сорок. Коли він ©гдянувся, Єгорушка побачив довге червоне обличчя з ріденькою цапиною борідкою й губчатою ґулею під правим оком. Крім цієї, дуже еегарної гулі, в нього була ще одна особлива шгрикмета, що різко впадала у вічі: в лівій руці держав він батіг, а травою вимахував так, начебто диригував невидимим хором; часом він брав батіг під пахву і тоді вже диригував "обома руками й щось гудів собі під ніс

Дальший аа ним підводчик являв собою довгу, прямолінійну постать з дуже пожишши плечима і з плоскою, як дошка, спиною. Віза т? ршшався рівно, начебто маршировав "бо проковтнув армян, руки в нього не метлялися, а зви-•саяи, як рівні падшці, і ступав він якось дерев'яно, на зразок лялыювях солдатиків, майже не згинаючи колін і намагаючись робити &рок якнайширший; коли старий або власник губчатої гулі робили по два кроки, він устигав '"робити лтгше один, і тому вдавалося, що він іде повільніше за інших і вддетає. Обличчя його було зав'язане ган-*гіртсою, і на голові стирчало щось схоже на чернечу скуфіку; одягнений він був у коротку хохлацъку чумарку, всю всіяну латками, та в сині штани навипуск, а взутий у личаки.

Тих, що були далі, Єгорушка вже не розглядав. Він ліг на живіт, розкопирсав у паці дірочку і знічев'я почав сукати з вовни ниточки. Дід, що йшов унизу, виявився не таким суворим і серйозним, як можна булго

гадати, дивлячись на його обличчя. Раз почавши розмову, він уже не припиняв її.

— Ти куди ж їдеш? — спитав він, притупуточи ногазш.

— Учитися,— відповів Єгорушка.

— Учитися? Ага... Ну, поможи, цариіге небесна. Так. Розум добре, а два краще. Одній лтодинг бог один розум дає, а другій — два розуми, а іншому й три... Іншому три, це правда... Один розум, з яким мати породила, другий від науки, а третій від доброго життя. Так, братику, добре, якщо в людини три розуми; Такому не те що жити, а й помирати легше. Помирати, еге... А помремо всі, як один.

Дід почухав собі лоба, глянув червоними очима вгору на Єгорушку і вів далі:

— Максим Миколайович, пан з-під Слов'яносербсвка, торік теж повіз свого хлопчину в науку. Не знаю, як він там у тих науках, а хлопчина нічого, хороший... Дай боже здоров'я, хороші пани. Еге, теж ото повіз у науку... В Сло-в'яносербську нема такого закладу, щоб, виходить, до науки доводити. Нема... А місто нічого, хороше... ПГкола звичайна, для простого звання є, а щоб до великої науки, таких нема... Нема, це правда. Тебе як звуть?

— Єгорушка.

— Виходить, Єгорій... Святого великомученика Єгорїя Побідоносця числа двадцять третього квітня. А мов-" святе ім'я Пантелій... Пантелій Захарів Холодов... Ми Холодови будемо... Сам я родом, може, чув, з Тіма, Курської губернії. Брати мої до міщан приписались і в місті з майстерства живуть, а я мужик... Мужиком зостався. Років з сім тому їздив я туди... додому тобто. І на селі був, і в місті... У Тімг, кажу, був. Тоді, хвалити бога, всі живі і здорові були, а тепер не знаю... Може, хто й

помгер... А помирати вже час, бо всі старі, є которі й старші за мене. Смерть нічого, воно добре, та тільки б, звичайно, без покаяння не вмерти. Нема гіршого лиха, як нагла смерть. Нагла смерть бісові радість. А коли хочеш з покаянням померти, щоб, виходить, до чертогів божих заборони тобі не було, Варварі-великомуче-ниці молись. Вона заступниця. Вона, це правда... Бо їй бог в небесах таке положення визначив, щоб, значить, кожний мав повну праву її про покаяння благати.

Пантелій бурмотів і, як видно, не дбав про те, чує його Єгорушка чи ні. Говорив він мляво, собі під ніс, не підвищував і не притишував голосу, але за короткий час устиг розповісти багато чого. Усе, що він розповідав, складалося з уривків, дуже мало зв'язаних між собою і зовсім не цікавих для Єгорушки. Може, він говорив тільки для того, щоб оце вранці після ночі, перебутої в мовчанці, зробити вголос перевірку своїх думок: чи всі вони дома? Скінчивши про покаяння, він знову заговорив про якогось Максима Миколайовича з-під Слов'яносербська.

— Еге, повіз хлопчину... Повіз, це правда...

Один із підводчиків, що йшли далеко попереду, зірвався з місця, побіг убік і почав стьобати батогом по землі. Це був рослий, широкоплечий мужчина років тридцяти, русявий, кучерявий і, як видно, дуже сильний і здоровий. З рухів його плечей і батога, з пожадливості, яку виявляла його поза, видно було, що він бив щось живе. До нього підбіг другий підводчик, низенький і кремезний, з чорною широкою бородою, одягнений в жилетку і сорочку навипуск. Цей зайшовся басовитим кашляючим сміхом і закричав:

— Братця, Димов гадюку вбив! їй-богу!

Є такі люди, про розум яких можна скласти певну думку по голосу і сміху. Чорнобородий належав саме до таких щасливців: в його голосі і сміхові почувалася несосвітенна дурість. Скінчивши стьобати, русявий

Димов підняв батогом із землі і, сміючись, шпурнув до підвод щось схоже на мотузку.

— Це не гадюка, а вуж,— крикнув хтось.

Дерев'яно ступаючи, чоловік з зав'язаним обличчям швидко підійшов до забитої гадюки, глянув на неї й сплеснув своїми палицеподібними руками.

— Каторжний! — закричав він глухим, плаксивим голосом.— За що ти вуяшка вбив? Що він тобі зробив, проклятий ти? Ач, вужика вбив! А якби тебе так?

— Вужа не можна вбивати, це правда...— спокійно забурмотів Пантелій.— Не можна... Це не гадюка. Він хоч на вигляд змія, а тварина тиха, безвинна... Людину любить... Вуж...

Димову і чорнобородому, мабуть, стало совісно, бо вони голосно засміялись і, не відповідаючи на нарікання, ліниво попленталися до своїх возів. Коли задня підвода порівнялася з тим місцем, де лежав забитий вуж, чоловік з зав'язаним обличчям, стоячи над вужем, обернувся до Пап-телія й спитав плаксивим голосом:

— Діду, ну за віщо він убив вужика?

Очі в нього, як тепер розглядів Єгорушка, були маленькі, тьмяні, обличчя сіре, хворе і теж начебто тьмяне, а підборіддя було червоне й здавалося дуже запухлим.

— Діду, ну за що він убив? — повторив він, ступаючи поряд з Пантелієм.

— Дурний чоловік, руки сверблять, через те й убив,— відповів старий.— А вужа бити не можна... Це правда... Димов, відомо,

бешкетник, усе вб'є, що під руку попадеться, а Кирюха не заступився. Заступитися б треба, а він— ха-ха-ха та хо-хо-хо... А ти, Васю, не сердься... Навіщо сердитись? Убили, ну й бог з ними... Димов бешкетник, а Кирюха з дурного розуму... Нічого... Люди нерозумні, нетямущі, ну й бог з ними. От Омелян ніколи в світі не зачепить, чого не треба. Ніколи, це правда.... Бо людина освічена, а вони дурні... Омелян, еге... Він не зачепить.

Підводчик у рудому пальті, з губчатою ґулею, що диригував невидимим хором, почувши своє ім'я, спинився і, почекавши, поки Пантелій і Вася порівнялися з ним, пішов поряд.

— Про що розмова? — спитав він хрипким, придушеним голосом.

— Та ось Вася сердиться,— сказав Пантелій.— Я йому всякі слова, щоб він не сердився, значить... Ех, ніжки мої недужі, застуджені! Е-ех! Розсвербілись заради неділі, святечка господнього!

— Це від ходіння,— зауважив Вася.

— Ні, брат, ні... Не від ходіння. Коли ходжу,— немов легше, а як лягаю та зігріюсь,— смерть моя. Ходити мені вільготніше.

Омелян у рудому пальті став між Пантелієм і Васёю й замахав рукою, начебто ті збиралися співати. Помахавши трохи, він опустив руки й безнадійно крякнув.

— Нема в мене голосу! — сказав він.— Чиста напасть! Цілу ніч і ранок вчувається мені потрійне "Господи помилуй", що ми на вінчанні в Мариновського співали; сидить воно в голові і в горлі... так —би, здається, і заспівав, а не можу! Нема голосу!

Він помовчав з хвилину, щось думаючи, і казав далі:

— П'ятнадцять років був у півчих, на весь Луганський завод, може, ні в кого такого голосу не було, а як, хай йому біс, викупався позаторік у Дінці, то з того часу жодної ноти не можу взяти чисто. Горло застудив. А мені без голосу так само, як робітникові без руки.

— Це правда,— погодився Пантелій.

— Про себе я так думаю, що я пропаща людина, та ц годі.

У цей час Вася раптом побачив Єгорушку. Очі його стали масними і ще меншими.

— І паничик з нами їде! — сказав він і затулив носа рукавом, наче засоромившись.— Який візник поважний! Залишайся з нами, з валкою їздитимеш, вовну возитимеш.

Думка про поєднання в одному тілі паничика з візником здалася йому, мабуть, дуже курйозною й дотепною, бо він голосно захихикав і далі розгортав цю думку. Омелян і собі глянув угору на Єгорушку, але мигцем і байдуже. Він був заклопотаний своїми думками, і якби не Вася, то й не помітив би присутності Єгорушки. Не минуло й п'яти хвилин, як він знову замахав рукою, потім, вихвалюючи перед своїми супутниками красу вінчального "Господи яоми^уй", що вночі пригадалося йому, узяв батога під пахву й замахав обома руками.

За версту від села валка спинилася біля колодязя з журавлем. Спускаючи в колодязь своє відро, чорнобородий Кирюха ліг животом на цямрину і встромив у темну діру свою кошлату голову, плечі й частину грудей так, що Єго-рушці видно було тільки його короткі ноги, які ледве торкалися землі; побачивши далеко на дні колодязя відображення своєї голови, він зрадів і зайшовся дурним басовим сміхом, а луна з колодязя відповіла йому тим самим; коли він підвівся, його обличчя й шия були червоні, як кумач. Першим підбіг пити Димов. Він пив сміючись, часто відриваючись від відра й розповідаючи Кирюсі про щось смішне, потім

поперхнувся і голосно, на весь степ, промовив штук із п'ять негарних слів. Єгорушка не розумів значення таких слів, але, що вони були погані, це йому було добре відомо. Він знав про огиду, з якою мовчки ставились до них його рідні і знайомі, сам не знаючи чому, поділяв це почуття і звик думати, що самі тільки п'яні та бешкетники користуються привілеєм вимовляти голосно ці слова. Він згадав убивство вужа, прислухався до сміху Димова і відчув до цієї людини щось подібне до ненависті. І, як навмисне, Димов у цей час побачив Єгорушку, який зліз з воза і йшов до колодязя; він голосно засміявся й гукнув: Братця, старий уночі хлопчака породив!

Кирюха закашлявся від басового сміху. Засміявся ї ще хтось, а Єгорушка почервонів і остаточно вирішив, що Димов дуже лиха людина.

Русявий, з кучерявою головою без шапки, в розстебнутій на грудях сорочці, Димов здавався гарним і надзвичайно дужим; у кожному його русі видно було бешкетника і силача, який знає собі ціну. Він поводив плечима, брався в боки, говорив і сміявся иайголосніше і мав такий вигляд, начебто збирався підняти одною рукою щось дуже важке й здивувати цим цілий світ. Його шалений, насмішкуватий погляд перебігав по шляху, по валці і по небу, ні на чому не спинявся і, здавалося, шукав, кого б убити знічев'я й з чого б посміятися. Як видно, він нікого не боявся, ні в чому не обмежував себе і, мабуть, зовсім не цікавився думкою Єгорушки... А Єгорушка вже з усієї душі ненавидів його русяву голову, чисте обличчя і силу, з огидою й страхом слухав його сміх і придумував, яке б лайливе слово сказати йому, щоб помститись.

Пантелій теж підійшов до відра. Він витяг з кишені зелену скляночку з лампадки, витер її ганчіркою, набрав нею води з відра і випив, потім ще раз набрав, загорнув скляночку в ганчірочку й поклав її знов до кишені.

— Діду, навіщо ти п'єш з лампадки? — здивувався Єгорушка.

— Хто п'є з відра, а хто з лампадки,— відповів, ухиляючись, старий.— Кожен по-своєму... Ти з відра п'єш, ну й пий на здоров'я...

— Голубочко моя, матінко-красунечко моя,— заговорив раптом Вася ласкавим, плаксивим голосом.— Голубочко моя!

Очі його були спрямовані в далечінь, вони стали масними, усміхалися, і обличчя набуло такого самого виразу, який у нього був раніше, коли він дивився на Єгорушку.

— До кого це ти? — спитав Кирюха.

— Лисичка-сестричка... лягла па спину та й грається, немов собачка...

Усі стали дивитися в далечінь і шукати очима лисицю, але нічого не знайшли. Один тільки Вася бачив щось своїми мутними сірими оченятами й захоплювався. Зір у нього, як потім упевнився Єгорушка, був напрочуд гострий. Він бачив так добре, що бурий пустельний степ був для нього завжди повним життя і змісту. Досить йому тільки подивитися в далечінь, щоб побачити лисицю, зайця, дрофу або яку-небудь іншу тварину, що тримається далі від людей,

Неважко побачити зайця, як він утікає, або дрофу, як вона летить,— це бачив кожний, хто проїжджав степом,— але пе кожен може бачити диких тварин у їх домашньому житті, коли вопи не тікають, не. ховаються і не дивляться занепокоєно на всі боки. А Вася бачив лисиць, що граються, зайців, що вмиваються лапками, дроф, які випростують свої крила, стрепетів, які вибивають свої "точки". Завдяки такому гострому зорові, крім світу, що його бачили всі, у Васі був ще інший світ, свій власний, нікому не приступний і, мабуть, дуже хороший, бо, коли він дивився й захоплювався, важко було не заздрити йому.

Коли валка рушила далі, в церкві задзвонили до обідні.

V

Валка розташувалася обіч села на березі річки. Сонце пекло, як і вчора, повітря було нерухоме й похмуре. На березі стояло кілька верб, але тінь від них падала не на землю, а на воду, де пропадала марно, а в затінку під возами було душно і нудпо. Вода, блакитна від того, що в ній відбивалося небо, жагуче вабила до себе.

Підводчик Стьопка, на якого тільки тепер звернув увагу Єгорушка, вісімнадцятилітній хлопець-хохол, у довгій сорочці, без пояса і в широких шароварах навипуск, що метлялися під час ходи, як прапори, швидко роздягнувся, збіг униз крутим бережком і шубовснув у воду. Він разів зо три впірнув, далі поплив горілиць і заплющив від насолоди очі. Обличчя його усміхалось і морщилося, начебто йому було лоскітно, боляче й смішно.

Гарячого дня, коли нема де сховатися від спеки і задухи, плюскіт води й голоспе дихання людини, що купається, впливають на вухо, як хороша музика. Димов і Кирюха, дивлячись на Стьопку, швидко роздяглися і, один за одним, з гучним сміхом, наперед смакуючи насолоду, попадали в воду. І тиха, скромна річка сповнилася пирханням, хлюпанням і криком. Кирюха кашляв, сміявся й кричав так, начебто його хотіли втопити, а Димов ганявся за ним і намагався схопити його за ногу.

— Ге-ге-ге! — кричав він.— Лови, держи його!

Кирюха реготався і раював, але вираз обличчя в нього був такий самий, як і на суходолі: дурний, приголомшений, начебто хтось непомітно підкрався до нього ззаду й торохнув його довбнею по голові. Єгорушка й собі роздягнувся, але не спускався вниз бережком, & розбігся й по-

летів з півторасажневої височини. Окресливши в повітрі дугу, він упав у воду, глибоко занурився, але дна не дістав: якась сила, холодна й приємна на дотик, підхопила його й понесла назад угору. Він виринув і, пирхаючи, пускаючи бульки, розплющив очі, але в річці, якраз біля його обличчя, відбивалося сонце. Спочатку сліпучі іскри, потім райдуги, темні плями заходили йому в очах; він поспішив знов упірнути, розплющив у воді очі й побачив щось мутно-зелене, схоже на небо місячної ночі. Знов та сама сила, не даючи йому торкнутися дна й побути в прохолоді, понесла його нагору, він виринув і зітхнув так глибоко, що стало просторо й свіжо не тільки в грудях, а навіть у животі. Потім, щоб узяти від води все, що тільки можна взяти, він дозволяв собі всяку розкіш: лежав горілиць і раював, бриз-кався, перекидався, плавав і на животі, і боком, і на спині, і навстоячки — як хотів, поки не втомився. Другий берег густо заріс очеретом, мінився золотом проти сонця, і очеретяні квітки гарними кетягами нахилилися до води. В одному місці очерет здригався, кланявся своїми квітами й тріскотів — то Стьопка і Кирюха "дерли" раків.

— Рак! Диви, братця, рак! — закричав переможно Кирюха і показав справді рака.

Єгорушка поплив до очерету, впірнув і став нишпорити коло очеретяного коріння. Шпортаючись у рідкому, слизькому мулі, він намацав щось гостре й гидке, може, і справді рака, але в цей час хтось схопив його за ногу й потягнув угору. Захлинаючись і кашляючи, Єгорушка розплющив очі й побачив перед собою мокре усміхнене обличчя бешкетника Димова. Бешкетник важко дихав і, як було видно по очах, хотів далі пустувати. Він міцно тримав Єгорушку за ногу і вже підняв другу руку, щоб схопити його за шию, але Єгорушка з огидою і з страхом, наче гребуючи й боячись, що силач його втопить, рвонувся від нього й промовив:

— Дурень! Я тобі в морду дам!

Почуваючи, що цього не досить для виявлення ненависті, він подумав і додав:

— Мерзотник! Сучий син!

А Димов, наче нічого й не було, вже не зважав на Єгорушку, а плив до Кирюхи й гукав:

— Ге-ге-гей! Давайте рибу ловити! Хлопці, рибу ловити!

— А що ж? — згодився Кирюха.— Мабуть, тут багато риби...

— Стьопко, побіжи на село, попроси в мужиків волока!

— Не дадуть!

— Дадуть! Ти попроси! Скажи, щоб вони замість милостині, бо ми однаково — мандрівники.

— Це так!

Стьопка виліз з води, швидко вдягнувся і без шапки, метляючи своїми широкими шароварами, побіг до села. Після сутички з Димовим вода втратила вже для Єгоруш-ки всяку принадність. Він виліз і став одягатися. Пантелій і Вася сиділи на крутому березі, звісивши вниз ноги, і дивилися па тих, що купалися. Омелян голий стояв по коліна у воді під самим берегом, тримався одною рукою за траву, щоб не впасти, а другою гладив себе по тілу. З костистими лопатками, з ґулею під оком, зігнувшись і явно боячись води, він являв собою смішну постать.

Обличчя в нього було серйозне, суворе, дивився він на воду сердито, начебто збирався вилаяти її за те, що вона колись застудила його в Дінці й відібрала в нього голос.

— А ти чого ж не купаєшся? — спитав Єгорушка Васю.

— А так... Не люблю...— відповів Вася.

— Чого це в тебе підборіддя розпухло?

— Болить... Я, паничику, на сірниковій фабриці працював... Лікар казав, що від цього самого в мене й щелепа пухне. Там повітря нездорове. А крім мене, ще в трьох хлопців щелепи роздуло, а в одного то зовсім згнила.

Незабаром вернувся Стьопка з волоком. Димов і Кирюха від довгого перебування у воді стали ліловими й похрипли, але рибу ловити взялися охочя. Спершу вони пішли глибоким місцем попід очеретом; тут Димову було по шию, а низенькому Кирюсі з головою; останній захлинався й пускав бульки, а Димов, натрапляючи на колюче коріння, падав і плутався у волокові, обидва борсалися і гомоніли, і з їхнього рибальства виходили самі пустощі.

— Глибоко,— хрипів Кирюха.— Нічого не зловиш!

— Не смикай, чорт! — кричав. Димов, силкуючись надати волокові належного положення.— Держи руками!

— Тут ви не спіймаєте!—кричав їм з берега Пантелій.— Тільки рибу полохаєте, дурні! Беріть ліворуч! Там мілкіше!

Раз над волоком блиснула чимала рибина; всі ахнули, а Димов ударив кулаком по тому місцю, де вона зникла, і на обличчі його виявилася досада.

— Ех! — крякнув Пантелій і притупнув ногами.— Проґавили чикамаса! Втік!

Беручи ліворуч, Димов і Кирюха поволі вибралися на мілке, і тут ловля почалася справжня. Вони забрели від підвід кроків на триста; видно було, як вони, мовчки і ледве переступаючи ногами, намагаючись зайти якнайглибше і найближче до очерету, тягли волок, як вони, щоб сполохати рибу й загнати її собі у волок, били кулаками по воді й шаруділи в очереті. Від очерету вони' йшли до другого берега, тягли там волок, а потім з розчарованим виглядом, високо піднімаючи коліна, ішли назад до очерету. Про щось вони говорили, але про що — не було чути. А сонце пекло їм у спини, кусалися мухи, і тіла їх з лілових стали багровими. За ними з відром у руках, закачавши сорочку аж під пахви й тримаючи її зубами за пелену, ходив Стьопка. Після кожного вдалого лову він підіймав догори яку-небудь рибу і, виблискуючи нею на сонці, гукав:

— Гляньте, який чикамас! Таких уже штук п'ять є! Видно було, як, витягнувши волок, Димов, Кирюха і

Стьопка кожного разу довго порпалися в мулі, щось клали у відро, щось викидали; зрідка що-небудь таке, що потрапило до волока, вони брали з рук у руки, розглядали з цікавістю, а тоді знов кидали...

— Що там? — кричали до них з берега.

Стьопка щось відповідав, але важко було розібрати його слова. Ось він виліз із води і, тримаючи відро обома руками, забуваючи спустити сорочку, побіг до підвід.

— Вже повне! — гукав він, важко дихаючи.— Давайте друге!

Єгорушка заглянув у відро: воно було повне; з води висувала свою негарну морду молода щука, а коло неї ворушились раки і дрібні рибки.

Єгорушка запустив руку на дно й скаламутив воду; щука зникла під раками, а замість неї спливли нагору окунь і лин. Вася теж заглянув у відро. Очі його зробилися масними, і обличчя стало ласкавим, як і тоді, коли він бачив лисицю. Він вийняв щось із відра, підніс до рота й став жувати. Почулося хрустіння.

— Братця,— здивувався Стьопка,— Васька піскаря живцем їсть! Тьху!

— Це не піскар, а бобирець,— спокійно відповів Вася, жуючи.

Він вийняв з рота риб'ячий хвостик, ласкаво подивився на нього й знову всунув у рот. Поки він жував та хрустів зубами, Єгорушці здавалося, що він бачить перед собою не людину. Пухле Васьчине підборіддя, його тьмяні очі, надзвичайно гострий зір, риб'ячий хвостик у роті, ласка-

вість, з якою він жував піскаря, робили його схожим на тварину.

Єгорушці стало нудно коло нього. Та й рибальство вже скінчилося. Він пройшовся коло возів, подумав і з нудьги поплентався до села.

Трохи згодом він уже стояв у церкві і, поклавши лоб на чиюсь спину, що пахла коноплями, слухав, як співали на криласі. Обідня вже наближалася до кінця. Єгорушка нічого не розумів у церковному співі і був байдужий до нього. Він послухав трохи, позіхнув і став розглядати потилиці і спини. По одній потилиці, рудій і мокрій від недавнього купання, він упізнав Омеляна. Потилиця була вистрижена в скобку і вище, ніж заведено; скроні були теж вистрижені вище, ніж слід, і червоні Омелянові вуха стирчали, як два лопухи, і, здавалося, почували

себе не на своєму місці. Дивлячись на потилицю і на вуха, Єгорушка чомусь подумав, що Омелян, мабуть, дуже нещасливий. Він пригадав його диригування, хрипкий голос, боязкий вигляд під час купання і відчув до нього великий жаль. Йому захотілося сказати що-небудь ласкаве.

— А я тут! — сказав він, смикнувши його за рукав. Люди, що співають у хорі тенором чи басом, особливо ті,

яким хоч раз на віку доводилося диригувати, звикають дивитися на хлопчиків суворо й відлюдно. Цієї звички не залишають вони й потім, перестаючи бути півчими. Обернувшись до Єгорушки, Омелян подивився на нього спідлоба й сказав:

— Не пустуй у церкві!

Потім Єгорушка пробрався вперед, ближче до іконостасу. Тут він побачив цікавих людей. Попереду всіх праворуч на килимі стояли якісь пан і дама. Позад них стояло БО стільцю. Пан був одягнений у свіжовипрасувану чесучеву пару, стояв нерухомо, як солдат, що віддає честь, і високо тримав своє синє голене підборіддя. В його стоячому комірці, в синяві підборіддя, в невеликій лисині і в ціпку почувалося дуже багато гідності. Від надміру гідності шия його була напружена і підборіддя тягло вгору з такою силою, що голова, здавалося, кожної хвилини готова була відірватися і полетіти вгору. А дама, повна і літня, в білій шовковій шалі, схилила голову набік і дивилася так, начебто оце тільки зробила комусь ласку й хотіла сказати: "Ах, не турбуйтесь дякувати! Я цього не люблю..." Кругом килима стояли щільною стіною хохли.

Єгорушка підійшов до іконостасу й став прикладатися до місцевих ікон. Перед кожним образом він, не поспішаючи, бив земний поклін, не встаючи з землі, оглядався назад, на людей, потім підводився і прикладався. Торкатися лобом холодної підлоги було йому дуже

приємно. Коли з вівтаря вийшов сторож з довгими щипцями, щоб гасити свічки, Єгорушка швидко схопився з підлоги й підбіг до нього.

— Роздавали вже проскуру? — спитав він.

— Ні, ні...— похмуро забурмотів сторож.—Нічого тут... Обідня скінчилась. Єгорушка не поспішаючи вийшов з

церкви й пішов бродити по майдану. На своєму віку бачив він чимало сіл, майданів і мужиків, і все, що тепер потрапляло йому на очі, зовсім не цікавило його. Від нічого робити, щоб хоч як-небудь прребути час, він зайшов до крам-пиці, над дверима якої висіло широке кумачеве полотнище. Крамниця складалася з двох просторих, погано освітлених половин: в одній продавали крам і бакалію, а в другій стояли бочки з дьогтем і висіли на стелі хомути; з тієї, другої, ішов смачний запах шкіри і дьогтю. Долівка в крамниці була полита; поливав її, мабуть, великий фантазер і вільнодумець, бо вся вона була вкрита узорами й кабалістичними знаками. За прилавком, спершись животом на конторку, стояв відгодований крамар з широким обличчям і з круглою бородою, як видно, великорос. Він пив чай вприкуску і після кожного ковтка глибоко зітхав. Обличчя його виявляло цілковиту байдужість, але в кожному зітханні чути було: "Зажди-но, дам я тобі!"

— Дай мені на копійку насіння! — звернувся до нього Єгорушка.

Крамар підвів брови, вийшов з-за— прилавка й насипав у кишеню Єгорушці на копійку насіння, причому за мірку правив порожній слоїчок від помади. Єгорушці не хотілось виходити. Він довго розглядав ящики з пряниками, подумав і спитав, показуючи на дрібні в'яземські пряники, да яких від давності виступила іржа:

— Почому ці пряники?

— На копійку пара.

Єгорушка дістав з кишені пряник, подарований йому вчора єврейкою, і спитав:

— А такі пряники почому?

Крамар узяв у руки пряник, оглянув його з усіх боків і звів одну брову.

— Такі? — спитав він.

Потім звів другу брову, подумав і відповів:

— Три копійки пара.... Настала мовчанка.

— Ви чиї? — спитав крамар, наливаючи собі чаю з червоного мідного чайника.

— Племінник Івана Івановича.

— Івани Івановичі всякі бувають,— зітхнув крамар; він подивився через Єгорущину голову на двері, помовчав і спитав: — Чайку не бажаєте?

— Можна...— погодився Єгорушка з деякою неохотою, хоч і дуже нудьгував за ранішнім чаєм.

Крамар налив йому склянку і подав разом з обгризеним шматочком цукру. Єгорушка сів на складаний стілець і став пити. Він хотів ще спитати, скільки коштує фунт мигдалю в цукрі, і тільки що повів про це мову, як увійшов покупець, і хазяїн, відсунувши набік свою склянку, взявся до діла. Він повів покупця на ту половину, де тхнуло дьогтем, і довго про щось розмовляв з ним. Покупець, людина, як видно, дуже вперта і хитра, весь час на знак незгоди крутив головою і задкував до

дверей. Крамар переконав його в чомусь і почав сипати йому овес у великий мішок.

— Хіба це овес? — сказав сумно покупець,— Це не овес, а полова, курям на сміх... Ні, піду до Бондаренка!

Коли Єгорушка вернувся до річки, на березі диміло невелике багаття. Це підводчики варили собі обід. У диму стояв Стьопка й великою щербатою ложкою мішав у казані. Трохи осторонь, з червоними від диму очима, сиділи Кирюха і Вася і чистили рибу. Перед ними лежав укритий мулом і водоростями волок, на якому блищала риба і лазили раки.

Омелян, що недавно повернувся з церкви, сидів поруч з Пантелієм, помахував рукою і ледве чутно наспівував сиплим голосом: "Тобі співаєм..." Димов ходив коло коней.

Скінчивши чистити, Кирюха і Вася зібрали рибу і живих раків у відро, сполоснули і з відра висипали все в окріп.

— Вкинути сала? — спитав Стьопка, збираючи ложкою піну.

— Навіщо? Риба свій сік пустить,— відповів Кирюха. Перед тим як здіймати з вогню казан, Стьопка всипав у

воду три пригорщі пшона і ложку солі; нарешті він покуштував, поцмокав губами, облизав ложку і самовдоволе-но крякнув — це озпачало, що куліш уже готовий.

Усі, крім Пантелія, посідали павколо казана й заходилися працювати ложками.

— Ви! Дайте хлопчині ложку! — суворо сказав Пантелій.— Мабуть же, і він їсти хоче!

— Наша їда мужицька!..— зітхнув Кирюха.

— І мужицька піде на здоров'я, аби охота.

Єгорушці дали ложку. Він став їсти, але не сідаючи, а стоячи над самим казаном і дивлячись в нього, як у яму. Від кулішу тхнуло рибною вогкістю, раз у раз між пшоном попадалася риб'яча луска; раків не можна було зачепити ложкою, і ті, що обідали, діставали їх з казана просто руками; особливо давав собі волю щодо цього Вася, який рмочав у куліш не тільки руки, а й рукава. Але куліш все-таки здався Єгорушці дуже смачним і нагадував йому расовий суп, який дома пісними днями варила його матуся. Пантелій сидів осторонь і жував хліб.

— Діду, а ти чому не їси? — спитав його Омелян.

— Не їм я раків... Хай їм!— озвався старий і гидливо відвернувся.

Поки їли, точилася загальна розмова. З цієї розмови Єгорушка зрозумів, що в усіх його нових знайомих, незважаючи на різницю в літах і характерах, було одне спільне, що робило їх подібними один до одного: всі вони були люди з чудовим минулим і з дуже негарним сучасним, про своє минуле вони, всі до одного, говорили з захопленням, а до сучасного ставилися майже з презирством. Росіянин любить згадувати, але не любить жити; Єгорушка ще не знав цього, і, перш ніж куліш було доїдено, він уже глибоко вірив, що навколо казана сидять люди, зневажені і скривджені долею. Пантелій розказував, що в давні часи, коли ще не було залізниць, він ходив з валками до Москви і до Нижнього, заробляв так багато, що нікуди було дівати гроші. А які тоді були купці, яка риба, яке все було дешеве! А тепер шляхи стали коротші, купці скупіші, люди бідніші, хліб дорожчий, все здрібніло і звузилося до краю. Омелян казав, що раніше він служив на Луганському заводі в півчих, мав чудовий голос і дуже добре читав ноти, а тепер він перетворився на мужика й живе з братової ласки, який посилає його з своїми кіньми і бере собі за це половину заробітку. Вася колись служив

на сірниковій фабриці; Кирюха був за кучера в хороших людей, і у всій окрузі його вважали за найкращого тройкаря. Димов, син заможного мужика, жив собі на втіху, гуляв і не знав горя, та ледве минуло двадцять років, як суворий, крутий батько, бажаючи привчити його до діла і боячись, щоб він дома не розбестився, став посилати його з підводою, як бурлаку, наймита. Тільки Стьопка мовчав, але й по його безвусому обличчю видно було, що раніше жилося йому куди краще, ніж тепер.

Згадавши про батька, Димов перестав їсти і нахмурився. Він спідлоба оглянув товаришів і спинив свій погляд на Єгорушці.

— Ти, нехристе, скинь шапку! — сказав він грубо.— Хіба ж можна в шапці їсти? А ще й пан!

Єгорушка скинув шапку і не сказав ні слова, але вже не добирав смаку в куліші і не чув, як оступилися за нього Пантелій і Вася. У грудях його важко заворушилась злоба на бешкетника, і він вирішив хоч би там що зробити йому яке-небудь зло.

По обіді всі подалися до возів і полягали в холодку.

— Діду, скоро ми поїдемо? — спитав Єгорушка Папте-лія.

— Коли бог дасть, тоді й поїдемо... Зараз не поїдеш, жарко... Ох, господи, твоя воля, владичице... Лягай, хлопче!

Незабаром з-під возів почулося хропіння. Єгорушка хотів був знову піти на село, але подумав, позіхнув кілька разів і ліг поряд з старим.

VI

Валка цілий день простояла біля річки й рушила з місця тоді, коли сідало сонце.

Знов Єгорушка лежав на паці вовни, віз тихо рипів і погойдувався, внизу йшов Пантелій, притупував ногами, ляскав себе по стегнах і щось бурмотів; у повітрі, як і вчора, стрекотала степова музика.

Єгорушка лежав на спині і, заклавши руки під голову, дивився вгору на небо. Він бачив, як зайнялася вечірпя зоря, як потім вона згасала; ангели-хранителі, затуляючи обрій своїми золотими крилами, розташовувалися на ніч; день минув щасливо, настала тиха, щаслива ніч, і вони могли спокійно сидіти в себе дома на небі... Бачив Єгорушка, як поволі темніло небо і спускалася на землю мла, як засвітилися одна по одній зорі.

...Коли довго, не відриваючи очей, дивишся на глибоке небо, то чомусь думки і душа зливаються в усвідомлення самотності. Починаєш почувати себе непоправно самотнім, і все те, що вважав раніше близьким і рідним, стає безмежно далеким і байдужим. Зорі, що дивляться з неба вже тисячі років, саме незрозуміле небо й імла, байдужі до короткого життя людини, коли залишаєшся з ними віч-на-віч і стараєшся збагнути їх зміст, гнітять душу своїм мовчанням; спадає на думку та самотність, яка чекає кожного з нас у могилі, і суть життя уявляється розпачливою, жахливою...

Єгорушка думав про бабусю, яка спить тепер на кладовищі під вишневими деревами; він згадав, як вона лежала в труні з мідними п'ятаками на очах, як потім її накрили віком і опустили в могилу; пригадалось йому і глухе гупання грудок землі об віко... Він уявив собі бабусю в тісній і темній домовині, всіма покинуту і безпорадну. Його уява малювала, як бабуся раптом прокидається і, не розуміючи, де вона, стукає у віко, кличе на допомогу і, кінець кінцем, знемігшись від жаху, знову вмирає. Уявив він мертвими матусю, о. Христофора, графиню Драницьку, Соломона. Але хоч як він намагався уявити себе самого в темній могилі, далеко від дому, покинутим, безпорадним і мертвим, це не вдавалося йому; особисто для себе, він не допускав можливості вмерти і почував, що ніколи не вмре...

А Пантелій, якому пора вже було вмирати, ішов унизу й робив переклик своїм думкам.

— Нічого... хороші пани...— бурмотів він.— Повезли хлопчину в науку, а як він там, не чути про те... В Слов'яно-сербську, кажу, нема такого закладу, щоб до великого розуму доводити... Нема, це правда... А хлопчина хороший, нічого... Виросте, батькові буде помагати. Ти, Єгорію, тепер маленький, а станеш великим, батька-матір годуватимеш. Так від бога заведено... Шануй батька свого і матір свою... У мене в самого були дітки, та погоріли... І жінка згоріла, і дітки... Це правда, проти водохреща вночі зайнялася хата... Мене дома не було, я до Орла їздив. До Орла... Марія вискочила на вулицю, та згадала, що діти в хаті сплять, побігла назад і згоріла з дітками... Так... Другого дня самі тільки кісточки знайшли.

Близько опівночі підводчики і Єгорушка знову сиділи навколо невеликого багаття. Поки розгорявся бур'ян, Кирюха і Вася ходили по воду кудись у балочку; вони зникли в темряві, але весь час чути було, як вони брязкотіли відрами і розмовляли; значить, балочДа була недалеко. Світло від багаття лежало на землі великою миготливою плямою; хоч і світив місяць, але за червоною плямою все здавалося непроглядно чорним. Підводчикам світло било в очі, і вони бачили тільки частину великого шляху; в темряві ледве помітно, ніби гори невизначеної форми, окреслювалися вози з паками і коні. За двадцять кроків від багаття, на межі шляху з полем, стояв дерев'яний могильний хрест, похилений набік. Єгорушка, коли ще не горіло багаття і можна було бачити далеко, помітив, що зовсім такий самий старий, похилений хрест стояв по другий бік великого шляху.

Повернувшись з водою, Кирюха і Вася налили повний казан і приладнали його на вогні. Стьопка з щербатою ложкою в руках сів на своє місце в диму коло казана і, задумливо дивлячись на воду, став дожидати, коли з'явиться піна. Пантелій і Омелян сиділи поряд, мовчали і про щось думали. Димов лежав на животі, підперши кулаками голову, і дивився на вогонь; тінь від Стьопки стрибала по ньому, від чого гарне

обличчя його то вкривалося темрявою, то раптом спалахувало... Кирюха і Вася бродили од-далік і збирали для багаття бур'ян і кору. Єгорушка, заклавши руки в кишені, стояв коло Пантелія й дивився, як вогонь їв траву.

Всі відпочивали, про щось думали, мигцем поглядали на хрест, по якому стрибали червоні плями. В одинокій могилі є щось сумне, мрійне і високою мірою поетичне... Чути, як вона мовчить, і в цьому мовчанні почувається присутність душі невідомої людини, що лежить під хрестом. Чи добре цій душі в степу? Чи не тужить вона місячної ночі? А степ біля могили здається сумним, похмурим і задумливим, трава смутнішою, і здається, що коники кричать стриманіше... І нема такого подорожнього, який не спом'янув би самотньої душі і не оглядався б на могилу доти, поки вона не залишиться далеко позаду й не вкриється млою...

— Діду, навіщо це хрест стоїть? — спитав Єгорушка. Пантелій глянув на хрест, потім на Димова і спитав:

— Миколо, це, часом, не те місце, де косарі купців убили?

Димов знехотя підвівся на лікті, подивився на шлях і відповів:

— Воно саме...

Настала мовчанка. Кирюха затріскотів сухою травою, зібгав її жмутом і засунув під казан.. Вогонь яскравіше спалахнув, Стьопку вкрило чорним димом, і в темряві по шляху біля возів пробігла тінь від хреста.

—— Так, убили...— сказав нехотя Димов.— Купці, батько з сином, їхали образи продавати. Спинилися тут недалечко на постоялому дворі, що тепер Гнат Фомін держить. Старий випив зайве й став хвалитися, що в нього з собою грошей багато. Купці, звісно, народ хвастовитий, не дай бог... Не втерпить, щоб не показати себе перед нашим братом у

кращому вигляді. А в ту пору в постоялому дворі косарі ночували. Ну, почули ото вони, як купець хвастає, і взяли собі на увагу.

— О господи... царице небесна! — зітхнув Пантелій.

— Другого дня, ледве почало світати,— казав далі Димов,— купці зібралися в дорогу, а косарі з ними ув'язалися. "Підемо, ваша статечність, разом. Веселіше, та й небезпеки менше,— бо місце тут глухе..." Купці, щоб образів не побити, поволі їхали, а косарям це на руку...

Димов став навколішки й потягнувся.

— Так,— казав він далі, позіхаючи.— Все нічого було, а як тільки купці доїхали до цього місця, косарі й почали чесати їх косами. Син, молодець був, вихопив в одного косу та й собі давай чесати... Ну, звичайно, ті подолали, бо їх чоловіка з вісім було. Порізали купців так, що живого місця на тілі не зосталося; скінчили своє діло й стягли з дороги обох, батька на один бік, а сина на другий. Навпроти цього хреста по той бік ще другий хрест є... Чи цілий — не знаю... Звідси не видно.

— Цілий,— сказав Кирюха.

— Кажуть, грошей потім знайшли мало.

— Мало, — підтвердив Пантелій.— Карбованців сто знайшли.

— Так, а троє з них потім померли, бо купець їх теж дуже косою порізав... Кров'ю зійшли. Одному купець руку відтяв, так той, кажуть, версти з чотири без руки біг, і аж під Куриковим його на горбочку знайшли. Сидить навпочіпки, голову на коліна поклав, немов задумався, а подивилися — у ньому душі нема, помер...

— По кривавому сліду його знайшли...— сказав Пантелій.

Усі подивилися на хрест, і знову настала тиша. Звідкілясь, мабуть, з балочки, долинув сумний пташиний крик: "Сплю! сплю! сплю!.."

— Лихих людей багато на світі,— сказав Омелян.

— Багато, багато! — підтвердив Пантелій і присупувся ближче до вогню з таким виразом, начебто йому ставало моторошно.— Багато,— казав він далі півголосом.— Перебачив я їх на своєму віку видимо-невидимо... Лихих, тобто, людей... Святих і праведних бачив багато, а грішних без ліку. Спаси і помилуй, царице небесна... Пам'ятаю, якось років з тридцять тому, а може, й більше, віз я купця з Моршанська. Купець був гарний, показний з себе і при грошах... купець той... Хороша людина, нічого... Отож їхали ми собі й спинилися ночувати в заїзді. А в Росії заїзди не те, що в тутешньому краю. Там двори вкриті, як ото повітки, чи, скажімо, як клуні в добрих економіях. Тільки клуні вищі будуть. Ну, спинилися ми, і нічого собі. Купець мій в кімнатці, я при конях, і все як повинно бути. Так ото, братця, помолився я богу, щоб, значить, спати, і пішов походити по двору. А ніч була темна, хоч в око стрель, хоч не дивися зовсім. Пройшовся я собі трошки, ось як до возів, приміром, та й бачу — вогонь блимає. Що за притча? Здається, і хазяї давно спати полягали, а окрім мене з купцем інших постояльців не було... Звідки вогонь той? Взяв мене сумнів... Підійшов я ближче... до вогню б то... Господи помилуй і спаси, царице небесна! Дивлюсь, а біля самої землі віконечко з гратами... в будинку б то... Ліг я на землю і глянув; як глянув, то так по всьому тілу й пішов мороз...

Кирюха, стараючись не шарудіти, всунув у вогнище жмут бур'яну. Цочекавши, поки бур'ян перестав тріщати й шипіти, старий казав далі:

— Глянув я туди, а там підвал, великий такий, темний та сумний... На бочці ліхтарик горить. Посеред підвалу стоїть чоловіка з десять людей в червоних сорочках, по-закачували рукави і довгі ножики

гострять... Еге! Ну, виходить, ми до зграї потрапили, до розбійників... Що тут робити? Побіг я до купця, розбудив його тихенько та й кажу: "Ти, кажу, купче, не лякайся, а діло наше погане... Ми, кажу, в розбійницьке кубло попали". Він змінився на обличчі та й питає: "Що ж ми тепер, Пантелію, робити будемо? При мені грошей сирітських багато... Щодо душі, каже, моєї, то на це воля божа, не боюсь померти, а, каже, страшно сирітські гроші загубити..." Що тут скажеш робити? Ворота замкнені, нікуди не виїхати, ні вийти... Якби паркан, через паркан перелізти можна, а то двір критий... "Ну, кажу, купче, ти не лякайся, а молись богу. Може, господь не захоче сиріт кривдити. Зоставайся, кажу, наче й не знаєш нічого, а я тим часом, може, і придумаю щось..." Гаразд... Помолився я богу, і напутив мене бог на розум... Виліз я на свій тарантас і тихенько... тихенько, щоб ніхто не чув, став висмикувати солому в стрісі, зробив дірку та й виліз на той бік. На той бік... Потім стрибнув я з стріхи й побіг шляхом скільки духу. Біг я, біг, замучився зовсім... Може, верст із п'ять пробіг одним духом, або й більше... Хвалити бога, бачу — стоїть село. Підбіг я до хати, почав стукати у вікно: "Православні, кажу, так і так, мовляв, не дайте християнську душу занапастити,.." Побудив усіх... Зібралися мужики й пішли зі мною... Хто з мотузком, хто з дрюччям, хто з вилами... Ви-дамали ми ото в заїзді ворота і зараз же до підвалу... А розбійники ножики вже нагострили і зібралися купця різати. Забрали їх мужики усіх до одного, пов'язали і повели до начальства. Купець їм на радощах три сотні пожертвував, а мені п'ять лобанчиків дав і ім'я моє в поминання собі записав. Кажуть, потім у підвалі кісток людських знайшли силу-силенну. Кісток, еге ж... Вони, значить, грабували людей, а потім закопували, щоб слідів не було..* Ну, потім їх у Моршанському через катів карали...

Пантелій скінчив оповідання й оглянув своїх слухачів. Вони мовчали й дивилися на нього. Вода вже кипіла, і Стьопка здіймав піну.

— А сало готове? — спитав його пошепки Кирюха.

— Зажди трошки... Зараз.

Стьопка, не спускаючи очей з Пантелія і ніби боячись, щоб той не почав без нього оповідати, побіг до возів; скоро він вернувся з невеличкою дерев'яною мискою й почав терти в ній свиняче сало.

— їхав я другим разом, теж з купцем...— казав далі Пантелій, як і перше, півголосом і не кліпаючи очима.— Звали його, як зараз пам'ятаю, Петро Григорович. Хороша була людина... купець той... Зупинились ми таким самим манером у заїзді... Він у кімнатці, я коло коней... Хазяї, чоловік і жінка, люди начебто й хороші, ласкаві, наймити теж немов нічого, а тільки, братця, не можу спати, чує моє серце! Чує, та й. годі.І ворота відчинені, і людей кругом багато, а все начебто страшно, не по собі. Всі давно позасинали, вже зовсім ніч, скоро вставати треба, а я сам-один лежу в себе в кибитці і очей не заплющую, немов сич якийсь. Тільки, братця, оте саме, чую: туп! туп! туп! Хтось до кибитки підкрадається. Висовую голову, дивлюся — стоїть жінка в самій сорочці, боса... "Чого тобі, кажу, молодичко?" А вона вся труситься, оте саме, лиця на ній нема... "Вставай, каже, добрий чоловіче! Біда... Хазяї лихе задумали... Хочуть твого купця порішити. Сама, каже, чула, як хазяїн з хазяйкою шепотілися..." Ну, недарма серце боліло! "А хто ти сама?" — питаю. "А я, каже, їхня кухарка..." Добре... Виліз я з кибитки й пішов до купця. Розбудив його та й кажу: "Так і так, кажу, Петре Григоровичу, діло ие зовсім чисте... Встигнеш, ваша статечність, виспатись, а тепер, поки є час, одягайся, кажу, та, поки живі й здорові, тікаймо далі від гріха..." Тільки-но він став одягатися, коли двері відчинилися і — здрастуйте... Дивлюсь — царице небесна! — входять до нас у кімнату хазяїн з хазяйкою та три наймити. Значить, і наймитів підговорили... Грошей у купця багато, то от, мовляв, поділимо... У всіх п'ятьох у руках по ножику довгому... По ножику, еге... Замкнув хазяїн на замок двері та й каже: "Моліться, подорожні, богу... А коли, каже, кричати будете, то й помолитися не дамо перед смертю..." Де вже тут кричати? Нам від жаху й дух забило, не до крику тут... Купець заплакав та й каже: "Православні! Ви, каже, порішили мене вбити, бо на мої гроші поласились. Хай уже так і буде, не я перший, не я останній; багато вже нашого брата купця по заїздах вирізано. Але за що ж, каже, братця православні, мого візника вбивати? Яка йому потреба за мої гроші муки

приймати?" І так ото жалісно говорить! А хазяїн йому: "Коли, каже, ми його живого залишимо, то він перший на нас докаже. Однаково, каже, що одного вбити, що двох. Сім гріхів, одна покута... Моліться богу— та й край, а розмовляти нема чого!" Поставали ми з купцем рядочком, навколішки, заплакали та й давай богу молитись. Він діток своїх згадує, а я тоді ще молодий був, жити хотів... Дивимось на образи, молимось, та так жалісно, що й тепер сльоза проймає... А хазяйка, молодиця б то, дивиться на нас та й каже: "Ви ж каже, добрі люди, не поминайте нас на тім світі лихом і не благайте бога на нашу голову, бо це ми через злидні". Молились ми, молились, плакали, плакали, а бог нас і почув. Зглянувся, значить... У самий раз, коли хазяїн купця за бороду взяв, щоб, значить, ножиком його по шиї різонути, раптом хтось як-ак стукне знадвору у віконце! Всі ми так і присіли, а хазяїнові й руки опустилися... Постукав хтось у віконце та як закричить: "Петре Григоровичу, кричить, ти тут? Збирайся, поїдемо!" Бачать хазяї, що по купця приїхали, злякалися та давай бог ноги... А ми швидше надвір, запрягли та — тільки нас і бачили.

— Хто ж то в віконце стукав? — спитав Димов.

— У віконце? Мабуть, угодник божий або ангел. Бо окрім нього нікому. Коли ми виїхали з двору, на вулиці жодної людини не було... Боже діло!

Пантелій розповів іще дещо, і в усіх його оповіданнях однаково відігравали роль "довгі ножики" і однаково почувалася вигадка. Чи то чув він ці оповідання від кого-небудь іншого, чи сам склав їх у далекому минулому і потім, коли пам'ять ослабла, поплутав пережите з вигадкою і вже не вмів відрізняти одно від одного? Все може бути, та дивно те, що тепер і всю дорогу він, коли доводилося розповідати, віддавав явну перевагу вигадкам і ніколи не говорив про те, що було пережито. Тепер Єгорушка все вважав за чисту монету і вірив кожному слову, а згодом йому здавалося дивним, що людина, яка об'їздила на своєму віку всю Росію, бачила і знає багато, людина, в якої згоріла дружина і діти,

знецінювала своє багате життя так, що кожного разу, сидячи біля вогнища, або мовчала, або говорила про те, чого не було.

Куліш усі їли мовчки і думали про те, що оце почули. Життя страшне і чудесне, а тому хоч яке страшне оповідання розкажи на Русі, хоч як прикрашуй його розбійницькими кублами, довгими ножиками та чудесами, воно завжди відгукнеться в душі слухача бувальщиною, і хіба тільки людина надто вже обізнана з грамотою недовірливо, скоса гляне, та й то змовчить. Хрест край дороги, темні паки, простір і доля людей, що зібралися коло багаття,— все це само по собі було таке чудесне і страшне, що фантастичність небилиці чи казки блідла й зливалася з життям.

Всі їли з казана, а Пантелій сидів обік окремо і їв куліш з дерев'яної мисочки. Ложка в нього була не така, як у всіх, а кипарисова і з хрестиком. Єгорушка, дивлячись на нього, згадав про лампадну скляночку і спитав стиха Стьопку:

— Чого це дід окремо сидить?

— Він старої віри,— відповіли пошепки Стьопка і Вася, і при цьому вони так дивилися, начебто говорили про хворобу або таємний порок...

Всі мовчали й думали. Після страшних оповідань не хотілося вже говорити про те, що є звичайним. Раптом серед тиші Вася випростався і, втупивши тьмяні очі в одну точку, нашорошив вуха.

— Що таке? — спитав його Димов.

— Людина якась іде,— відповів Вася.

— Де ти її бачиш?

— Он-он вона!.. Ледве-ледве біліє...

Там, куди дивився Вася, не видно було нічого, крім пітьми; всі прислухались, але ходи не було чути.

— Шляхом він іде? — спитав Димов.

— Ні, полем... Сюди йде. Минула хвилина в мовчанці.

— А моя^е, це в степу гуляє купець, що тут похований,— сказав Димов.

Усі скоса подивилися на хрест, перезирнулись і враз засміялися; стало соромно за свій страх.

— Чому йому гуляти? — сказав Пантелій.— Це тільки ті ночами ходять, кого земля не приймає. А купці нічого... Купці мученицький вінець прийняли...

Та ось почулася хода. Хтось поквапливо ішов...

— Щось несе,— сказав Вася.

Стало чути, як під ногами того, що йшов, шелестіла трава і тріскотів бур'ян,— але за світлом багаття нічого не було видно. Нарешті почулися кроки близько, хтось кашлянув; миготливе світло наче розступилося, з очей спала заслона, і підводчики раптом побачили перед собою людину.

Чи то вогонь так мигнув, чи через те, що всім хотілося розглядіти насамперед обличчя цієї людини, але тільки дивно так вийшло, що всі при першому погляді на неї побачили насамперед не обличчя, не одяг, а усмішку. Це була усмішка, надзвичайно добра, широка і лагідна, як у розбудженої дитини, одна з тих заразливих усмішок, на які важко не відповісти так само усмішкою. Незнайомий, коли його розгляділи, виявився людиною років тридцяти, негарною з себе і нічим не видатною. Це був високий хохол, довгоносий, довгорукий і довгоногий; взагалі, все

в пього здавалося довгим, і тільки шия була така коротка, що робила його сутулуватим. Одягнений вія був у чисту білу сорочку з вишиваним коміром, у білі штани і нові чоботи і в порівнянні з підводчиками здавався чепуруном. В руках він тримав щось велике, біле і на перший погляд чудне, а з-за його плеча виглядало дуло рушниці, теж довге.

Потрапивши з пітьми в світляне коло, він спинився як укопаний і з півхвилини дивився на підводчиків так, начебто хотів сказати: "Гляньте, яка в мене усмішка!" Потім він ступив до багаття, усміхнувся ще ясніше й сказав;

— Хліб і сіль, братця!

— Ласкаво просимо! — відповів за всіх Пантелій.

Незнайомий поклав біля багаття те, що тримав у ру-ка£,— Цв була забита дрохва,— і ще раз привітався. Усі підійшли до дрохви й стали оглядати її.

Здорова птиця! Чим це ти її? — спитав Димов.

— Картеччю... Дробом не дістанеш, не підпустить... Купіть, братця! Я б вам за два гривеники віддав.

— А навіщо вопа пам? Вона смажена добра, а варена, мабуть, жорстка — не вкусиш...

— Ех, досада! її панам до економії віднести б, ті б півкарбованця дали, та далеко — п'ятнадцять верст!

Невідомий сів, скинув рушницю й поклав її коло себе. Він здавався сонним, зомореним, усміхався, мружився від вогню і, як видно, думав про щось дуже приємне. Йому дали ложку. Він став їсти.

— Ти хто сам? — спитав його^Цимов.

Незнайомий не чув запитання; він не відповів і па^ віть не глянув на Димова. Мабуть, цей усміхнений чоловік не почував і смаку кулішу, бо жував якось машинально, ліниво, підносячи до рота ложку то дуже повну, то зовсім порожню. П'яний він не був, але в голові його блукало щось одчайдушне.

Я тебе питаю: ти хто? — повторив Димов. Я? — стрепенувся невідомий.— Костянтин Дзвоник з Рівного. Звідси версти з чотири.

І, бажаючи відразу ж довести, що він не такий мужик, як усі, а кращий, Костянтин поспішив додати:

— Ми пасіку тримаємо і свиней годуємо.

— При батькові живеш чи сам?

— Ні, тепер сам живу. Відділився. Цього місяця після Петра оженився. Жонатий тепер!.. Нині вісімнадцятий день, як у закон вступив.

— Добре діло! — сказав Пантелій.— Жінка нічогб... Це бог благословив...

— Молода жінка дома спить, а він по степу шалається,— засміявся Кирюха.— Дивак!

Костянтин, наче його вщипнули за найболючіше місце, стрепенувся, засміявся, спалахнув...

— Та, господи, нема її дома! — сказав він, швидко виймаючи з рота ложку й оглядаючи всіх радісно і здивовано.— Нема! Поїхала до матері на два дні! їй-богу, вона поїхала, а я як нежонатий...

Костянтин махнув рукою й покрутив головою; він хотів собі думати, але радість, якою світилося його обличчя, заважала йому. Він, наче йому незручно було сидіти, прибрав іншої пози, засміявся й знову махнув рукою. Совісно було виявляти перед чужими лібдьми свої приємні думки, але в той же час нестримно хотілось поділитися радістю.

— Поїхала в Демидове до матері! — сказав він, червоніючи й перекладаючи на інше місце рушницю.— Завтра повернеться... Сказала, що до обіду назад буде.

— А тобі нудно? — спитав Димов.

— Та господи, а то ж як? Без року тиждень, як оженився, а вона поїхала... Га? Ух, та й моторна ж, побий мене бог. Там така хороша та славна, така реготуха та співуха, просто тобі порох! З нею голова ходором ходить, а без неї ось немов загубив щось, як дурень по степу ходжу. Від самого обіду ходжу, хоч гвалт кричи.

Костянтин протер очі, подивився на вогонь і засміявся.

—— Любиш, значить...— сказав Пантелій.

— їам така хороша та славна,— повторив Костянтин, не слухаючи,— така хазяйка, умна та розумна, що іншої такої з простого роду у всій губернії не знайти. Поїхала... А нудьгує ж, я зна-аю! Знаю, сороку! Сказала, що завтра до обіду повернеться... Але ж яка історія! — майже крикнув Костянтин, раптом беручи тоном вище і змінюючи позу.— Тепер любить і нудьгує, а от не хотіла за мене виходити!

— Та ти їт — сказав Кирюха.

— Не хотіла за мене виходити! — сказав далі Костянтин, не слухаючи.— Три роки з нею бився! Побачив я її на ярмарку в Калачику, полюбив до смерті, хоч на шибеницю лізь... Я в Рівному, вона в Демидовому, одне від одного за двадцять п'ять верст, і нема ніякої моєї змоги! Посилаю до неї сватів, а вона: не хочу! Ох, ти, сороко! Я вже її і так, і отак, і сережки, і пряників, і меду півпуда — не хочу! От тут і візьми. Воно, якщо поміркувати, то яка я їй пара? Вона молода, гарна, з порохом, а я старий, скоро тридцять років буде, та й вродливий дуже: борода широка — цвяхом, лице чисте — все в ґулях. Де ж мені з нею рівнятися! Хіба от тільки, що заможно живемо, але ж і вони, Вахраменки, добре живуть. Три пари волів і двох наймитів держать. Полюбив, братця, і очманів... Не сплю, не їм, у голові думки і такий дурман, що не доведи господи! Хочеться її побачити, а вона в Демидовому... І що ж ви думаєте? Побий мене бог, не брешу, разів зо три на тиждень туди пішки ходив, щоб на реї подивитися. Роботу покинув! Таке затьмарення найшло, що навіть у наймити в Демидове хотів піти, щоб, значить, до неї ближче. Замучився! Мати ворожку кликала, батько разів з десять бити брався. Ну, три роки промучився і вже був так вирішив: будь ти тричі анафема, піду до міста і в візники... Значить, не судилось! На великодньому тижні пішов я до Демидового останній разочок на неї глянути...

Костянтин відкинув назад голову й зайшовся таким дрібним веселим сміхом, начебто оце тільки дуже хитро обдурив когось.

—— Дивлюся, вона з парубками коло річки,—— казав він ^алі.— Взяла мене злість... Відкликав я її набік і, може, цілу годину їй усякі слова... Покохала! Три роки не кохала, а за слова покохала!..

— А які слова? — спитав Димов.

— Слова? І не пам'ятаю... Хіба ж запам'ятаєш? Тоді, як вода з жолоба, без перепочинку: та-та-та-та! А тепер жодного слова не вимовлю... Ну, і піщла за мене... Поїхала тепер, сорока, до матері, а я ось без неї по степу. Не можу дома сидіти. Несила мені!

Костянтин незграбно визволив з-під себе ноги, розлігся на землі й підпер голову кулаками, потім підвівся і знову сів. Усі тепер чудово розуміли, що це був закоханий і щасливий чоловік, щасливий до болю; його усмішка, очі і кожен рух виявляли томливе щастя. Він не знаходив собі місця і не знав, якої прибрати пози і що робити, щоб не знемагати від рясноти приємних думок. Виливши перед чужими людьми свою душу, він, нарешті, сів спокійно і, дивлячись на вогонь, задумався.

При цій щасливій людині всім стало нудно і теж захотілося щастя. Всі задумались. Димов підвівся, тихо пройшовся біля багаття, і по ході, по рухах його лопаток видно було, що він тужив і нудьгував. Він постояв, подивився на Костянтина і сів.

А багаття вже згасало. Світло вже не миготіло, і червона пляма звузилась, потьмарилась... І що швидше догоряв вогонь, то яснішою ставала місячна ніч. Тепер уже видно було шлях на всю його широчінь, паки, голоблі, коней, що жували; па тому боці невиразно вимальовувався другий хрест...

Димов підпер щоку рукою і тихо заспівав якоїсь жалібної пісні. Костянтин сонно усміхнувся й підтягнув йому тоненьким голоском. Поспівали вони з півхвилини й замовкли... Омелян стрепенувся, засовав ліктями й заворушив пальцями.

—. Братця! — сказав він благально.— Давайте заспіваймо якої-нєбудь божественної!

Сльози проступили в нього на очах.

— Братця! — повторив він, притискаючи руку до серця.— Давайте заспіваємо що-небудь божественне!

— Я не вмію,— сказав Костянтин.

Всі відмовились; тоді Омелян заспівав сам. Вій замахав обома руками, закивав головою, розтулив рота, але з горла його вихопився тільки сиплий, беззвучний подих. Він співав руками, головою, очима і навіть ґулею, співав палко і з болем, і чим дужче напружував груди, щоб вирвати з них хоч одну ноту, тим беззвучнішим робилося його дихання...

Єгорушку теж, як і всіх, опанувала нудьга. Вій пішов до свого воза, забрався на паку і ліг. Дивився він на небо і думав про щасливого Костянтина та його друяшпу. Навіщо люди женяться? До чого на цьому світі жіпки? Єгорушка ставив собі невиразні запитання і думав, що чоловікові, напевне, добре, коли біля нього завжди живе ласкава, весела і гарна жінка. Спала йому чомусь па думку графиня. Драницька, і він подумав, що з такою жінкою, мабуть, дуже приємно жити; він, чого доброго, з охотою одружився б з нею, якби це не було так соромно. Він згадав її брови, зіниці, коляску, годинник з вершником... Тиха, тепла ніч спускалася на нього й шепотіла йому щось па вухо, а йому здавалося, що це та вродлива жінка схиляється над ним, з усмішкою дивиться па нього і хоче поцілувати...

Від вогнища лишилося тільки два маленьких червоних вічка, що ставали все менші й менші. Підводчики і Костянтин сиділи коло них, темні, нерухомі, і здавалося, що їх тепер було значно більше, ніж раніше. Обидва хрести однаково було видно, і далеко-далеко, десь па великому шляху, світився червоний вогник — теж, мабуть, хто-небудь варив куліш.

— "Наша матушка Расія всему свету га-ла-ва!" — заспівав раптом диким голосом Кирюха, захлинувся й замовк. Степова луна підхопила його голос, понесла, і здавалося, що степам на важких колесах помчала сама дурість.

— Пора їхати! — сказав Пантелій.— Вставай, хлопці! Поки запрягали, Костянтин ходив коло підвід і захоплювався своєю дружиною.

—Прощавайте, братця! — гукнув він, коли валка рушила.— Спасибі вам за хліб, за. сіль! А я знову піду на вогонь. Несила мені!

І він незабаром зник в імлі, і довго було чути, як він ступав туди, де світився вогник, щоб розповісти чужим людям про своє щастя.

Коли другого дня прокинувся Єгорушка, був ранній ранок; сонце ще не сходило. Валка стояла. Якийсь чоловік у білому кашкеті і в костюмі з дешевої сірої матерії, сидячи на козацькому жеребчику, біля самого переднього воза розмовляв про щось з Димовим і Кирюхою. Попереду, версти за дві від валки, біліли довгі, невисокі комори і хатки під черепицею; біля хаток не видно було ні дворів, ні дерев.

— Діду, яке це село? — спитав Єгорушка.

—— Це, молодчику, вірменські хутори,— відповів Пантелій.— Тут вірмени живуть. Люди нічого собі... вірмени б то.

Чоловік у сірому скінчив розмову з Димовим і Кирюхою, осадив свого жеребчика й подивився на хутори.

— Отакі діла, подумаєш! — зітхнув Пантелій, теж дивлячись на хутори і щулячись від ранкового холоду.— Послав він чоловіка на хутор по якийсь папір, а той не їде... Стьопу послати б!

— Діду, а хто це? — спитав Єгорушка.

— Варламов.

Боже мій! Єгорушка швидко схопився, став на коліна й подивився на білий кашкет. В малорослому сірому чоловічку, взутому у великі чоботи, що сидить на негарній конячці і розмовляє з мужиками в такий час, коли всі порядні люди сплять, важко було впізнати таємничого, невловного

Варламова, якого всі шукають, який завжди "кружляє" і має грошей куди більше, ніж графиня Драницька.

— Нічого, хороша людина...— говорив Пантелій, дивлячись на хутори.— Дай боже здоров'я, славний пан." Варламов тобто, Семен Олександрович... На таких людях* брат, земля держиться... Це правда... Півні ще не співають, а він уже на ногах... Інший би спав або дома з гостями тара-бари-роздобари, а він цілий день по степу... Кружляє... Цей уже не пропустить діла.,. Ні-і! Це молодчина...

Варламов не спускав очей з хутора і про щось говорив; жеребчик нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Семене Олександровичу,— крикнув Пантелій, скидаючи капелюха, — дозвольте Стьопку послати! Омеляне, гукни, щоб Стьопку послали!

Та ось нарешті від хутора відділився верхівець. Дуже подавшись набік і махаючи над головою нагаєм, наче джигітуючи й бажаючи здивувати всіх своєю сміливою їздою, він з швидкістю птаха полетів до валки.

— Це, мабуть, його об'їждчик,— сказав Пантелій.— У нього їх, об'їждчиків тобто, чоловіка зо сто, чи й більше.

Порівнявшись з переднім возом, верхівець осадив коня і, скинувши шапку, подав Варламову якусь книжку. Варламов вийняв з книжки кілька папірців, прочитав їх і крикнув:

— А де ж записка Іванчука?

Верхівець узяв назад книжку, переглянув папірці й знизав плечима; він став говорити про щось, мабуть, виправдувався і просив дозволу поїхати ще раз на хутори. Жеребчик враз заворушився так, начебто Варламов став важчим. Варламов теж заворушився.

— Геть! — крикнув він сердито і замахнувся на верхівця нагаєм.

Потім він повернув коня назад і, розглядаючи в книжці папери, поїхав повільно вздовж валки. Коли він під'їздив до заднього воза, Єгорушка напружив свій зір, щоб якнайкраще розглянути його. Варламов був уже старий. Обличчя його з невеликою сивого борідкою, просте російське засмагле обличчя, було червоне, мокре від роби і вкрите синіми жилочками; воно виявляло таку саму ділову сухість, як і обличчя Івана Івановича, той самий діловий фанатизм. Та все-таки яка різниця почувалася між ним і Ітзаном Івановичем! У дядька Кузьмичова поряд з діловою сухістю завжди були на обличчі турбота й страх, що він не знайде Варламова, спізниться, проґавить добру ціну; нічого такого, властивого людям маленьким і залежним, не було помітно ні на обличчі, ні в поставі Варламова. Ця людина сама створювала ціни, нікого не шукала і ні від кого не залежала; хоч яка звичайна була його зовнішність, але у всьому, навіть у манері тримати нагая, почувалася свідомість сили і звичної влади над степом.

Проїжджаючи повз Єгорушку, він не глянув на нього; тільки жеребчик вшанував Єгорушку своєю увагою й подивився на нього великими дурними очима, та й то байдуже. Пантелій поклонився Варламову; той помітив це і, не відриваючи очей від папірців, сказав, гаркавлячи: Здгастуй, стагий! Розмова Варламова з верхівцем і замах нагаєм, як видно, справили на всю валку гнітюче враження. У всіх були серйозні обличчя. Верхівець, спантеличений гнівом сильної людини, без шапки, попустивши повіддя, стояв коло переднього воза, мовчав і начебто не вірив, що для нього так погано почався день.

— крутий старик...— бурмотів Пантелій.— Біда, який крутий! А нічого, хороша людина... Не скривдить задарма... Нічого,..

Переглянувши папери, Варламов засунув книжку в кишеню; жеребчик, наче зрозумівши його думкд, не дожидаючи наказу, здригнувся й понісся великим шляхом.

VII

1 наступної ночі підводчики робили перепочинок і варили куліш. Цим разом з самого початку у всьому дочувалась якась невиразна туга. Було душно? всі багато пили і ніяк це могли вгамувати спраги. Місяць зійшов дуже червоний і похмурий, наче хворий; зорі теж хмурились, імла була густіша, далина мутніша. Природа начебто передчувала щось і мліла.

Коло багаття вже не було вчорашньої жвавості й розмов. Всі нудьгували й говорили мляво і знехотя. Пантелій тільки зітхав, нарікав на ноги і раз у раз заводив розмову про наглу смерть.

Димов лежав на животі, мовчав і жуЧвав соломинку; вираз обличчя в нього був гидливий, наче від соломинки негарно тхнуло, злий і втомлений... Вася скаржився, що йому ломить щелепу, і пророкував негоду; Омелян не махав руками, а сидів нерухомо і похмуро дивився на вогонь. Нудьгував і Єгорушка. Повільна їзда втомила його, а від денної спеки в нього боліла голова.

Коли зварився куліш, Димов з нудьги став чіплятися до товаришів.

— Розсівся, цабе, і перший лізе з ложкою! — сказав він, дивлячись із злобою на Омеляна.— Жадібний! Так і пнеться першим до казана сісти. Півчим був, то вже він думає, що пан! Багато вас таких півчих на битому шляху жебрає!

— Та ти чого причепився? — спитав Омелян, теж дивлячись на нього із злобою.

— А того, пдо не сунься перший до казана. Не дуже кирпу задирай!

— Дурень, та й годі,— просипів Омелян.

Знаючи з досвіду, чим найчастіше кінчаються такі розмови, Пантелій і Вася втрутилися і стали умовляти Димова не сваритися даремно.

— Півчий...— не вгамовувався бешкетник, зневажливо усміхаючись. — Отак кожний може співати. Сиди собі під церквою на паперті та й співай: "Подайте милостиньку, Христа ради!" Ех, ви!

Омелян промовчав. Димова його мовчанка тільки роздратувала. Він ще з більшою ненавистю подивився на колишнього півчого і сказав:

— Не хочеться тільки зв'язуватись, а то б я тобі показав, як кирпу гнути!

— Та чого ти до мене причепився, мазепо? — спалахнув Омелян.— Я тебе займаю?

— Як ти на мене сказав? — спитав Димов випростуючись, і очі його налилися кров'ю.— Як? Я мазепа? Еге? То ось же тобі! Іди, шукай!

Димов вихопив з рук Омеляна ложку й шпурнув її далеко набік. Кирюха, Вася і Стьопка схопились і побігли шукати її, а Омелян благально і запитливо вп'явся очима в Пантелія. Обличчя його раптом зробилось маленьким, зморщилося, заморгало, і колишній півчий заплакав, як дитина.

Єгорушка, що давно вже ненавидів Димова, відчув, як у повітрі відразу стало нестерпно душно, як вогонь від багаття палив обличчя; йому захотілося швидше бігти до валки, в темряву, але лихі, нудьгуючі очі бешкетника тягли його до себе. Палко бажаючи сказати що-небудь надзвичайно образливе, він ступив до Димова й промовив задихаючись:

— Ти найгірший з усіх! Я тебе терпіти не можу! Після цього треба було б бігти до валки, а він ніяк не

міг зрушити з місця і говорив далі:

— На тому світі ти горітимеш у пеклі! Я Іванові Івановичу пожаліюся! Ти не смієш ображати Омеляна!

— Теж, скажи, будь ласка! — усміхнувся Димов.— Порося всяке, ще молоко на губах не обсохло, вказувати пнеться. А якщо за вухо?

Єгорушка відчув, що дихати вже нічим; він — ніколи з ним цього не було раніше — враз затремтів усім тілом, затупав ногами і закричав пронизливо:

— Бийте його! Бийте його!

Сльози бризнули в нього з очей; йому стало соромно, і він, похитуючись, побіг до валки. Яке враження справив його крик, він не бачив. Лежачи на паці вовни і плачучи, він совав руками й ногамп і шептав:

— Мамо! Мамо!

І ці люди, і тіні навколо вогпища, і темні паки, і далека блискавка, що кожної хвилини мигтіла вдалині,-все тепер здавалося йому відлюдним і страшним. Він жахався й розпачливо питав себе, як це й чого потрапив він до невідомої землі, в компанію страшних мужиків? Де тепер дядько, о. Христофор і Дениско? Чому вони так довго не їдуть? Чи не забули вони про нього? Від думки, що його забуто й покинуто напризволяще, йому ставало холодно і так моторошно, що він кілька разів поривався сплигнути з паки і прожогом, не оглядаючись, побігти назад шляхом, але згадка про темні, похмурі хрести, які не-одмінпо зустрінуться йому по Дорозі, і блискавка, що мигтіла вдалині, зупиняли його... і тільки коли він шепотів: "Мамо, ма^мо!" — йому ставало начебто легше...

Мабуть, і підводчикам було моторошно. Після гого як Єгорушка втік від багаття, вони спочатку довго мовчали, далі півголосом і глухо заговорили про щось, що воно йде і що мерщій треба збиратися й тікати від нього... Вони швидко повечеряли, погасили вогонь і мовчки стали запрягати. З їхпьої, метушні і уривчастих фраз було помітно, що вони передбачали якесь нещастя.

Перед тим як рушати в дорогу, Димов підійшов до Пан-телія і спитав тихо:

— Як його звуть?

— Єгорій... — відповів Пантелій.

Димов став одною ногою на колесо, взявся за мотузку, якою було перев'язано паку, і піднявся. Єгорушка побачив його обличчя й кучеряву голову. Обличчя було бліде, втомлене й серйозне, але вже не виявляло злоби.

— Єро! — сказав він тихо.— На, бий!

Єгорушка здивовано глянув на нього; в цей час мигнула блискавка.

— Нічого, бий! — повторив Димов.

І, не чекаючи, поки Єгорушка битиме його або розмовлятиме з ним, він стрибнув униз і сказав:

— Нудно мені!

Потім, перевалюючись з ноги на ногу, рухаючи лопатками, він ліниво поплентався вздовж валки і чи то плачучим, чи то досадливим голосом повторив:

— Нудно мені! Господи! А ти не ображайся, Омелю,— сказав він, проходячи повз Омеляна.— Життя наше пропаще, люте!

Праворуч мигнула блискавка, і, наче відбившись у дзеркалі, вона зразу ж мигнула вдалині.

— Єгорію, візьми! — гукнув Пантелій, подаючи знизу щось велике і темне.

— Що це? — спитав Єгорушка.

— Рогожка! Буде дощик, то от укриєшся.

Єгорушка підвівся й подивився навколо себе. Далина помітно почорніла і вже частіше, ніж щохвилини, мигала блідим світлом, як повіками. Чорнота її, наче від ваги, схилялася праворуч.

"р~ Діду, гроза буде? — спитав Єгорушка.

— Ох, ніженьки мої хворі, застуджені,— говорив співуче Пантелій, не чуючи його й притупуючи ногами.

Ліворуч, начебто хто чиркнув по небу сірником, мигнула бліда фосфорична смуіжка й погасла. Почулось, як десь дуже далеко хтось пройшовся по залізному даху. Мабуть, по даху йшли босоніж, бо залізо пробурчало глухо.

— А він обложний! — крикнув Кирюха.

Між далиною і правим обрієм мигнула блискавка, та так яскраво, що освітила частину степу і місце, де ясне небо межувало з чорнотою. Страшна хмара насувалася, не поспішаючи, суцільною масою; на її краю висіло велике чорне лахміття; зовсім таке саме лахміття, тиснучи одне

одного, нагромаджувалося на правому і лівому обрії. Цей обідраний, розкошланий вигляд хмари надавав їй якогось п'яного, бешкетного вигляду. Виразно і неглухо прогуркотів грім. Єгорушка перехрестився і став швидко надівати пальто.

— Нудно мені! — долинув з передніх возів вигук Димова, і з голосу його можна було збагнути, що він уже знову починав лютувати.— Нудно!

Раптом рвонув вітер, та з такою силою, що мало не вихопив у Єгорушки клунок і рогожу; стріпнувшись, рогожа рвонулася на всі боки й заляскала по паці й по обличчю Єгорушки. Вітер із свистом помчав степом, безладно закружляв і зчинив з травою такий шум, що через нього не чути було ні грому, ні рипіння коліс. Він дув з чорної хмари, несучи з собою густу куряву і запах дощу та мокрої землі. Місячне світло затуманилося, стало начебто бруд-нішим, зорі ще більше нахмурились, і видно було, як край дороги поспішали кудись назад хмари куряви та їхні тіні. Тепер, напевно, вихори, кружляючи й забираючи з землі пил, суху траву і пір'я, підіймалися аж до неба; мабуть, аж під чорною хмарою літало перекотиполе, і як, мабуть, йому було страшно! Але крізь пил, що заліплював очі, не видно було нічого, крім мигання блискавок.

Єгорушка, думаючи, що цю ж хвилину поллється дощ, став павколішки й укрився рогожею.

— Пантелі-ію! — гукнув хтось попереду,— А... а... ва!..

— Не чути! — відповів голосно й співуче Пантелій.

— А... а... ва! Аря... а!

Загримів сердито грім, покотився по небу, з правого боку надіво, потім назад і завмер коло передніх підвід.

— Свят, свят, свят, господь Саваоф! — прошептав Єгорушка, хрестячись.— Ісполнь небо і земля слави, твоєя...

Чорнота на небі розтулила рота й дмухнула білим огнем; відразу ж знову загримів грім; тільки-но він замовк, як блискавка мигнула так широко, що Єгорушка крізь щілини в рогожі побачив раптом весь великий шлях до самої далини, всіх підводчиків і навіть Кирюшину жилетку. Чорне лахміття з лівого боку вже підіймалося догори, і одне з них, грубе, незграбне, схоже на лапу з пальцями, тяглося до місяця. Єгорушка вирішив заплющити щільно очі, не звертати уваги й чекати, поки все скінчиться.

Дощ чомусь довго не починався. Єгорушка, надіючись, що хмара, може, проходить мимо, виглянув з-під рогожі. Було страшенно темно. Єгорушка не побачив ні Пантелія, ні паки, ні себе; скоса глянув він туди, де був недавно місяць, але там чорніла така сама пітьма, як і на возі. А блискавки в пітьмі здавалися ще більшими й сліпучішими, аж очам було боляче.

— Пантелію! — покликав Єгорушка.

Відповіді не було. Та ось нарешті вітер востаннє рвонув рогожу і втік кудись. Почувся рівний, спокійний шум. Велика холодна крапля впала на коліно Єгорушці, друга поповзла по руці. Він помітив, що коліна його не вкриті, і хотів був поправити рогожу, але в цей час щось посипалось і застукотіло по шляху, далі по голоблях, по наці. Це був дощ. Він і рогожа, начебто зрозуміли одне одного, заговорили про щось швидко, весело й преогидно, як дві сороки.

Єгорушка стояв на колінах, чи, певніше, сидів на чоботях. Коли дощ застукав по рогожі, він подався тулубом наперед, щоб закрити собою коліна, які раптом стали мокрі; коліна вдалося закрити, але зате менше ніж через хвилину гостра, неприємна вогкість відчулася ззаду, нижче спини і на литках. Він прибрав попередньої пози, виставив коліна на

дощ і став думати, що робити, як поправити в пітьмі невидиму рогожу. Але руки його були вже мокрі, в рукави і за комір текла вода, лопатки мерзли. І він вирішив нічого не робити, а сидіти нерухомо й чекати, поки все скінчиться.

— Свят, свят, свят...— шепотів він.

Раптом над самою головою його з страшним, оглушливим тріском розламалося небо; він нагнувся й затаїв дух, чекаючи, коли йому на потилицю і спину посиплять уламки... Очі його мимоволі розплющились, і він побачив, як на його пальцях, мокрих рукавах і струмочках, що бігли з рогожі, на паці і внизу на землі спалахнуло і разів з п'ять мигнуло сліпучо-гостре світло. Розлігся новий удар, такий самий сильний і жахливий. Небо вже не гриміло, не гуркотіло, а обзивалося сухими, тріскучими і схожими на тріск сухого дерева звуками.

"Тррах! тах, тах! тах!" — виразно рубав грім, котився по небу, спотикався і де-небудь коло передніх возів або далеко позаду валився зі злобним, уривчастим — "трра!".

Раніше блискавки були тільки страшні, а при такому громі вони здавалися зловісними. їхнє чаклунське світло пробивалося крізь заплющені повіки і холодом розливалося по всьому тілу. Що зробити, щоб не бачити їх? Єгорушка вирішив повернутись обличчям" назад. Обережно, начебто боячись, що за ним стежать, він став рачки і, сковзаючись долонями по мокрій паці, повернувся назад.

"Трах, тах! тах!" — полинуло над його головою, впало під віз і розірвалося — "ррра!".

Очі знову мимоволі розплющились, і Єгорушка побачив нову небезпеку: за возом ішли три страшенні велетні з довгими списами. Блискавка мигнула на вістрях їх списів і дуже виразно освітила їхні постаті. То були люди надзвичайно великі, з закритими обличчями,

похиленими головами і з важкою ходою. Вони здавалися сумними й похмурими, зануреними в роздум. Може, ішли вони за валкою не для того, щоб наробити шкоди, а все-таки в їх близькості було щось жахливе.

Єгорушка швидко обернувся вперед і, тремтячи всім тілом, закричав:

— Пантелію! Діду І

"Трах, тах! тах!" — відповіло йому небо.

Він розплющив очі, щоб подивитися, чи тут підводчики. Блискавка мигнула в двох місцях і освітила шлях до самої далини, всю валку і всіх підводчиків. По шляху бігли струмки і стрибали бульки. Пантелій ступав коло воза, його високий капелюх і плечі були накриті невеличкою рогожею; постать не виявляла ні страву, ні неспокою, начебто він оглух від грому й осліп від блискавки.

— Діду, велетні! — крикнув до нього Єгорушка, плачучи.

Але дід не чув. Далі йшов Омелян. Цей був укритий великою рогожею з голови до ніг і мав тепер форму трикутника. Вася, нічим не вкритий, ступав так само дерев'яно, як завжди, високо підіймаючи ноги і не згинаючи ко* лін. У сяйві блискавки здавалося, що валка не рухалась і підводчики застигли, що у Васі задубіла піднята нога...

Єгорушка ще покликав діда. Не добившись відповіді, він сів нерухомо і вже не чекав, коли все скінчиться. Він був певен, що цю ж хвилину його вб'є грім, що очі мимоволі розплющаться і він побачить страшних велетнів. І він уже не хрестився, не кликав діда, не думав про матір, а тільки ціпенів від холоду і певності, що гроза ніколи не скінчиться.

Але раптом почулися голоси.

— Єгоргію, та ти спиш, чи що? — гукнув унизу Пантелій.— Злазь! Оглух, дурненький!..

— Оце-то гроза! — сказав якийсь незнайомий бас і крякпув так, начебто випив добру склянку горілки.

Єгорушка розплющив очі. Внизу коло воза стояли Пантелій, трикутник Омелян і велетні. Останні були тепер набагато нижчі на зріст і, коли придивився до них Єгорушка, виявилися звичайними селянами, які тримали на плечах не списи, а залізні вила. В проміжку між Панте-Лієм і трикутником світилося вікно невисокої хати. Значить, валка стояла в селі. Єгорушка скинув з себе рогожку, узяв клунок і швидко зліз з воза. Тепер, коли близько розмовляли люди і світилося вікно, йому вже не було Страшно, хоч грім гуркотів, як і раніше, і блискавка розтинала все небо.

— Гроза хороша, нічого...— бурмотів Пантелій.— Слава богу... Ніжки трошки розм'якли від дощику, воно й нічого... Зліз, Єгорию? Ну, іди до хати... Нічого...

— Свят, свят, свят...— просипів Омелян.— Безпремінно де-небудь ударило... Ви тутешні? — спитав він велетнів.

— Ні, з Глинова... Ми глиновські. У панів Платерів працюємо.

— Молотите, чи що?

— Усяке. Поки що пшеницю збираємо. А блискавка яка, блискавкаГ Давно такої грози пе було...

Єгорушка ввійшов до хати. Його зустріла худа, горбата баба з гострим підборіддям. Вона тримала в руках лойову свічку, жмурилася й протяжно зітхала.

— Грозу яку бог послав! — говорила вона.— А наші в ст^пу ночують, ото натерпляться сердешні! Роздягайся, хлопчику, роздягайся...

Тремтячи від холоду й гидливо щулячись, Єгорушка стягнув з себе промокле пальто, потім широко розставив руки і ноги й довго не рухався. Кожен найменший рух викликав у нього неприємне відчуття мокроти і холоду. Рукава і спина на сорочці були мокрі, штани прилипли до ніг, з голови текло...

— Чого ж, хлопчику, розкарякою отак стояти? — сказала баба.— Іди сідай!

Розставивши широко ноги, Єгорушка підійшов до стола й сів на лаві біля чиєїсь голови. Голова заворушилася, пустила носом струмок повітря, пожувала й заспокоїлась. Від голови вздовж лави тягся горб, вкритий кожухом. Це спала якась жінка.

Баба, зітхаючи, вийшла і скоро повернулася з кавуном і динею.

— їж, синку! Більше частувати нема чим...— сказала вона, позіхаючи, потім пошпорталась у столі й дістала звідти довгий гострий ножик, дуже схожий на ті ножі, якими в заїздах розбійники ріжуть купців.— їж, синку!

Єгорушка, тремтячи, як у лихоманці, з'їв скибку дині з чорним хлібом, а тоді скибку кавуна, і від цього йому стало ще холодніше.

— Наші в степу ночують...— зітхала баба, поки вія їв.— Страхіття яке... Свічечку б перед образом засвітити, та не знаю, де її Степанида поділа. їж, синку, їж...

Баба позіхнула і, закинувши назад праву руку, почухала нею ліве плече.

— Мабуть, година друга тепер,— сказала вона.— Ско-^ ро і вставати пора. А наші в степу ночують... Мабуть, змокли всі...

— Бабусю,— сказав Єгорушка,— я спати хочу.

— Лягай, сипку, лягай...— зітхнула баба, позіхаючи.— Господи Ісусе Христе! Сама і сплю, і чую, начебто хтось стукає. Прокинулась, дивлюсь, аж це грозу бог послав. Свічечку б засвітити, та пе знайшла.

Розмовляючи з собою, вона скинула з лави якесь ганчір'я, мабуть, свою постіль, зняла з цвяха біля печі два кожухи і заходилася стелити Єгорушці.

— А гроза не вщухає,— бурмотіла вона.— Коли б, не доведи господи, чого не спалило... Наші в степу ночують... Лягай, синку, спи... Христос з тобою, онучку... Дині я не прибиратиму, може, вставши, з'їси.

Зітхання і позіхи баби, рівне дихання жінки, що спала, присмерк у хаті та шум дощу за вікном навівали сон. Єгорушці було совісно роздягатися при бабі. Він скинув тільки чоботи, ліг і накрився кожухом.

— Хлопчина ліг? — почувся через хвилину шепіт Пан-телія.

— Ліг! — відповіла пошепки баба.— Страх який, страх, господи! Гримить, гримить, і кінця не чути...

— Зараз пройде...— прошипів Пантелій, сідаючи.— Тихше стало... Хлопці пішли по хатах, а двоє коло коней залишилися... Хлопці б то... Не можна... Вкрадуть коней... От посиджу трохи та й піду на зміну... Не можна, вкрадуть...

Пантелій і баба сиділи поряд в ногах Єгорушки і говорили шиплячим шепотом, перебиваючи свою розмову зітханням і позіхами. А Єгорушка ніяк не міг зігрітися. На ньому лежав теплий, важкий кожух, але все тіло

тряслося, руки і ноги судомило, усе всередині дрижало... Він роздягся під кожухом, але й це не помогло. Його морозило все дужче й дужче.

Пантелій пішов на зміну і потім знову вернувся, а Єгорушка все ще не спав і тремтів усім тілом. Щось душило йому голову і груди, гнітило його, і він не знав, що це: чи шепотіння старих, чи важкий дух від кожуха. Від кавуна і дині, що він їв, у роті —був неприємний металевий присмак. До того ж ще кусали блохи.

— Діду, мені холодно! — сказав він і не впізнав свого голосу.

— Спи, онучку, спи!.. — зітхнула баба.

Тит на тонких ніжках підійшов до постелі й замахав руками, потім виріс аж до стелі й перетворився на вітряк. О. Христофор, не такий, яким він сидів у бричці, а в повному облаченні і з кропилом у руці, пройшовся навколо вітряка, покропив його свяченою водою, і вітряк перестав махати. Єгорушка, знаючи, що це марення, розплющив очі.

— Діду! — покликав він,— Дай води.

Ніхто не озвався. Єгорушці стало нестерпно душно і недобре лежати. Він устав, одягнувся й вийшов з хати. Вже настав ранок. Небо було хмарне, але дощу вже не було. Тремтячи і кутаючись у мокре пальто, Єгорушка пройшовся по брудному подвір'ю, прислухався до тиші; на очі йому потрапив маленький хлівчик з очеретяними напіввідчиненими дверцятами. Він заглянув у цей хлівчик, ввійшов у нього й сів у темному кутку на кізяк.

В його важкій голові плуталися думки, в роті було сухо й гидко від металевого присмаку. Він оглянув свій капелюх, поправив па ньому павине перо і згадав, як ходив з матусею купувати цього капелюха. Засунув руку до кишені і дістав звідти грудочку бурої липкої замазки. Як

це замазка опинилася в його кишені? Він подумав, понюхав: пахне медом. Ага, це єврейський пряник. Як же він, бідолаха, розмок!

Єгорушка оглянув своє пальто. А пальто в нього було сіреньке, з великими костяними ґудзиками, пошите на зразок сюртука. Як нова і дорога річ, дома висіло воно не в передпокої, а в спальні, рядом із матусиним вбранням; надівати його дозволялося тільки в свята. Подивившись на нього, Єгорушка відчув до нього жаль, згадав, що він і пальто — обоє покинуті напризволяще, що їм уже більше не вернутися додому, і заридав так, що мало не впав з кізяка.

Великий білий собака, змочений дощем, з клаптями шерсті на морді, схожими на папільйотки, увійшов до хліва і зацікавлено вп'явся очиїуіа в Єгорушку. Він, як видно, думав: загавкати чи ні? Вирішивши, що гавкати не треба, вій обережно підійшов до Єгорушки, з'їв замазку і вийшов.

— Це варламовські! — гукнув хтось на вулиці. Наплакавшись, Єгорушка вийшов з хліва і, обминаючи

калюжу, поплентався на вулицю. Якраз перед воротьми на дорозі стояли вози. Мокрі підводчики з брудними ногами, мляві і сонні, як осінні мухи, бродили коло возів або сиділи на голоблях. Єгорушка подивився на них і по-

думав: "Як нудно й незручно бути мужиком!" Він підійшов до Пантелія і сів поряд нього на голоблю.

— Діду, мені холодно! — сказав він, тремтячи і засовуючи руки в рукава.

— Нічого, скоро до місця доїдемо,— позіхнув Пантелій.— Воно нічого, зігрієшся.

Валка рушила з місця рано, бо було не жарко. Єгорушка лежав на паці й тремтів від холоду, хоч сонце скоро з'явилося на небі й висушило його одяг, паку і землю. Ледве він заплющив очі, як знову побачив Тита і млин. Почуваючи, що його нудить і все тіло зробилося важким, він напружував сили, щоб прогнати від себе ці образи, та ледве вони зникли, як па Єгорушку з ревом накидався бешкетник Димов з червоними очима та піднятими кулаками або ж чути було, як він сумував: "Нудно мені!" Проїжджав на козацькому жеребчику Варламов, проходив зі своєю усмішкою і з дрохвою щасливий Костянтин. І які ж усі ці люди були важкі, осоружні й набридливі!

Раз — це було вже надвечір — він підвів голову, щоб попросити води. Валка стояла на великому мості, що тяг-ся через широку річку. Внизу над річкою темнів дим, а крізь нього видно було пароплав, що тягнув на буксирі •баржу. Спереду за річкою рябіла величезна гора, всіяна будинками і церквами; біля підніжжя гори, коло товарних вагонів, бігав локомотив...

Раніше Єгорушка не бачив ніколи ні пароплавів, ні локомотивів, ні широких рік. Глянувши тепер на них, він. не злякався, не Здивувався; на обличчі його не виявилося навіть нічого схожого на цікавість. Він тільки відчув, що йому погано, і поспішив лягти грудьми на край паки. Його вирвало. Пантелій, побачивши це, крякнув і покрутив головою.

— Захворів наш хлопчина! — сказав він.— Мабуть, живота застудив... хлопчина б то... На чужій стороні... Погане діло!

VIII

Валка спинилася недалеко від пристані на великому торговельному подвір'ї. Злазячи з воза, Єгорушка почув чийсь дуже знайомий голос. Хтось допомагав йому злазити й говорив:

— А ми ще вчора ввечері приїхали... Цілий день сьогодні вас чекали. Хотів вчора наздогнати вас, та не з руки

було, іншого дорогою поїхали. Ото, як ти своє пальтечко пом'яв! Буде ж тобі від дядечка!

Єгорушка придивився до мармурового обличчя того, хто говорив, і пригадав, що не Дениско.

— Дядечко й отець Христофор тепер у номері,— казав далі Дениско, — чай п'ють. Ходім!

І він повів Єгорушку до великого двоповерхового корпусу, темного й похмурого, схожого на N-ський благодійний заклад. Пройшовши сіни, темні сходи і довгий, вузький коридор, Єгорушка і Дениско увійшли до маленького номерка, в якому, справді, за чайним столом сиділи Іван Іванович і о. Христофор. Побачивши хлопця, обидва старі виявили на обличчях здивування і радість.

— А-а, Єгор Микола-айович! — проспівав о. Христофор.— Пан Ломоносов!

— А, панове дворяни! — сказав Кузьмичов.— Просимо завітати.

Єгорушка скинув пальто, поцілував руку дядькові та о. Христофору і сів до столу.

— Ну, як доїхав, puer bone? 1 — закидав його о. Христофор запитаннями, наливаючи йому чаю і, за своїм звичаєм, променисто

усміхаючись.— Мабуть, набридло? І не дай боже валкою або волами їхати! їдеш, їдеш, прости господи, глянеш уперед, а степ усе такий самий протяжно-складений, як і був: кіпця-краю не видно. Не їзда, а чиста ганьба! Чого ж ти чаю не п'єш? Пий! А ми без тебе тут, поки —ти з валкою тягся, всі діла якнайкраще справили. Слава богу! Продали вовну Черепахіну, та так, як дай боже кожному... Добре заробили!

З першого погляду на своїх Єгорушка відчув нездоланну потребу скаржитися. Він не слухав о. Христофора і придумував, з чого б почати і на що, власне, поскаржитись. Та голос о. Христофора, що здавався неприємним і різким, заважав йому зосередитися і плутав його думки. Не посидівши й п'яти хвилин, він устав з-за стола, пішов до дивана і ліг.

— От тобі й на! — здивувався о. Христофор.— А як же чай?

Придумуючи, на що б таке поскаржитись, Єгорушка припав лобом до стінки дивана і раптом заридав.

— От тобі й на! — повторив о. Христофор, підводя-

чись і йдучи до дивана,— Георгію, що тобі? Чого ти плачеш?

— Я... я хворий! — промовив Єгорушка.

— Хворий? — збентежився о. Христофор.— Ось це вже й негарно, брат... Хіба можна в дорозі хворіти? Ай, ай, який ти, брат... га?

Він приклав руку до Єгорущиної голови, торкнувся щоки і сказав:

— Еге, голова гаряча... Це ти, мабуть, простудився або що-небудь з'їв... Ти до бога вдавайся.

— Хіни йому дати...— сказав збентежено Іван Іванович.

— Ні, йому б чого-небудь гаряченького попоїсти... Георгію, хочеш супчику? Га?

— Ні... не хочу...— відповів Єгорушка.

— Тебе морозить, чи як?

— Перше морозило, а тепер... тепер жар. У мене все тіло болить...

Іван Іванович підійшов до дивана, помацав Єгорушку за голову, збентежено крякнув і вернувся до стола.

— Ось що, ти роздягайся і лягай спати,— сказав о. Христофор,— тобі виспатися треба.

Він допоміг Єгорушці роздягнутись, дав йому подушку і вкрив його ковдрою, а поверх ковдри пальтом Івана Івановича, потім відійшов навшпиньки і сів за стіл. Єгорушка заплющив очі, і йому зразу ж стало здаватися, що він не в номері, а на великому шляху коло багаття; Омелян махнув рукою, а Димов з червоними очима лежав на животі й глузливо дивився на Єгорушку.

— Бийте його! Бийте його! — крикнув Єгорушка*

— Марить...— промовив півголооом о. Христофор.

— Клопіт! — зітхнув Іван Іванович.

— Треба буде його олією з оцтом змазати. Бог дасть, назавтра одужає.

Щоб позбутися важких марень, Єгорушка розплющив очі й став дивитися па вогонь. О. Христофор і Іван Іванович уже напилися чаю й

про щось говорили пошепки. Перший щасливо усміхався і, як видно, ніяк не міг забути про те, що мав добрий зиск на вовні; тішив його не стільки самий зиск, скільки думка про те, що, приїхавши додому, він збере всю свою велику родину, лукаво підморгне й зарегочеться; спочатку він усіх обдурить і скаже, що продав вовну дешевше за свою ціну, а потім дасть зятеві Михайлові товстий гаманець і скаже: "На, забирай!

Ось як треба діло робити!" А Кузьмичов не здавався задоволеним. Обличчя його, як і раніше, виявляло ділову сухість і заклопотаність.

— Ех, якби знати, що Черепахін дасть таку ціну,— говорив він півголосом,— то я б дома не продавав Макарову отих триста пудів! Така досада! Та хто ж його знав, що тут ціну підняли?

Служник у білій сорочці забрав самовар і засвітив у кутку перед образом лампадку. О. Христофор шепнув йому щось на вухо; той зробив таємниче обличчя, як змовник — розумію, мовляв,-— вийшов і, вернувшись трохи згодом, поставив під диваном посудину. Іван Іванович постелився долі, кілька разів позіхнув, ліниво помолився і ліг.

— А завтра я до собору думаю...— сказав о. Христофор.— Там у мене ключар знайомий. До преосвящепно-го б треба після обідні, та, кажуть, хворий.

Він позіхнув і погасив лампу. Тепер уже світила тільки лампадка.

— Кажуть, не приймає,—говорив далі о. Христофор, роздягаючись.— Так і поїду, не побачившись.

Він скинув каптан, і Єгорушка побачив перед собою Робінзона Крузо. Робіпзон щось розмішав у блюдечку, підійшов до Єгорушки й зашепотів:

— Ломоносов, ти спиш? Встань-но! Я тебе олією з оцтом помажу. Воно добре, ти тільки на бога покладайся.

Єгорушка швидко підвівся й сів. О. Христофор скинув з нього сорочку і, зіщулюючись, уривчасто дихаючи, начебто йому самому було лоскітно, став розтирати Єгорушці груди.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа...—шептав він.— Лягай спиною догори!... Ось так! Завтра здоровий будеш, тільки більше не гріши. Як вогонь, гарячий. Мабуть, під час грози в дорозі були?

— В дорозі.

— Ще б пак не занедужати! Во ім'я отця, і сина, і святого духа... Ще б пак не занедужати!

Змазавши Єгорушку, о. Христофор надів па нього сорочку, вкрив, перехрестив і відійшов. Потім Єгорушка бачив, як він молився богу. Мабуть, старий зпав напам'ять дуже багато молитов, бо довго стояв перед образом і шепотів. Помолившись, він перехрестив вікна, двері, Єгорушку, Івана Івановича, ліг без подушки на диванчику й укрився своїм каптаном. У коридорі годинник пробив десяту. Єгорушка згадав, як ще багато часу залишилося до райку, у тузі припав чолом до спинки дивана і вже не намагався позбутися туманних, гнітючих марень. Але ранок настав значно раніше, ніж він сподівався.

Йому здавалося, що він недовго лежав, припавши лобом до спинки дивана, та коли він розплющив очі, з обох вікон номерка вже тяглося до підлоги косе сонячне проміння. О. Христофора і Івана Івановича не було. В номерку було прибрано, ясно, затишно і пахло о. Христофором, від якого завжди йшов запах кипарису і сухих васильків (дома він робив з

васильків кропила і прикраси до кіотів, а тому й пропах ними наскрізь). Єгорушка подивився на подушку, на косе проміння, на свої чоботи, які тепер були виваксувані й стояли рядочком коло дивана, і засміявся. Йому здавалося дивним, що він не на паці, що навколо все сухе і на стелі нема блискавок і грому.

Він стрибнув з дивана й почав одягатися. Почував він себе чудово; від учорашньої недуги залишалася тільки невелика кволість у ногах та в шиї. Значить, олія і оцет помогли. Він згадав пароплав, локомотив і широку ріку, що їх невиразно бачив учора, і тепер поспішав якнайшвидше одягтися, щоб побігти на пристань і подивитися на них. Коли він, умившись, надівав кумачеву сорочку, раптом цокнув у дверях замок, і на порозі з'явився о. Христофор у своєму циліндрі, з патерицею і в шовковій коричневій рясі поверх парусинового каптана. Усміхаючись і сяючи (старі, щойно повернувшись із церкви, завжди випромінюють сяйво), він поклав на стіл проскуру і якийсь пакуночок, помолився й сказав:

— Бог милості послав! Ну, як здоров'я?

— Тепер добре,— відповів Єгорушка, цілуючи його в руку.

— Слава богу...А я з обідні... Ходив із знайомим ключарем побачитися. Кликав він мене до себе чай пити, та я не пішов. Не люблю по гостях ходити з самісінького ранку. Бог з ними!

Він скинув рясу, погладив себе по грудях і, не поспішаючи, розгорнув пакунок. Єгорушка побачив бляшаночку з зернистою ікрою, шматочок балика і французьку булку.

— Оце йшов повз живорибну крамницю й купив,— сказав о. Христофор.— У будень не годилося б розкошувати, та подумав, дома болящий, то воно начебто й не гріх. А ікра хороша, осетрова...

Служник у білій сорочці приніс самовар і піднос з посудом.

— Призволяйся,— сказав о. Христофор, намазуючи ікру на скибочку хліба й подаючи Єгорушці.— Тепер їж та гуляй, а настане час, учитися будеш. Гляди ж, учись уваяшо й старанно, щоб пуття було. Що напам'ять треба, те вчи напам'ять, а де треба розказати своїми словами внутрішній зміст, не торкаючись зовнішнього, там своїми словами. І старайся так, щоб усі науки вивчити. Інший математику знає чудово, а про Петра Могилу не чув, а інший про Петра Могилу знає, а не може про Місяць розказати. Ні, ти так учись, щоб усе розуміти! Вивчись по-латині, по-французьки, по-німецьки... географію, звичайно, історію, богослов'я, філософію, математику... А коли всього навчишся, не поспішаючи, та з молитвою, та з щирістю, тоді й ставай на службу. Коли все будеш знати, тобі на всякій стезі легко буде'. Ти тільки вчись та благодаті набирайся, а вже бог покаже, ким тобі бути. Чи лікарем, чи суддею, чи інженером...

О. Христофор намазав на маленький шматочок хліба трошки ікри, поклав його в рот і сказав:

— Апостол Павел каже: "На ученія странна і разлічна не прилягайтеся". Звичайно, якщо чорнокнижність, бує-словіє або духів з того світу викликати, як Саул, або такі науки вивчати, що від них користі ні собі, ні людям, то краще не вчитися. Треба сприймати тільки те, що бог благословив. Ти вважай... Святі апостоли розмовляли всіма мовами,— і ти вивчай мови. Василій Великий вивчав математику і філософію,— і ти вивчай; святий Нестор писав історію,— і ти вивчай і пиши історію. На святих зважай...

О. Христофор сьорбнув з блюдечка, витер вуса й покрутив головою.

— Добре! — сказав він.— Я по-старому вивчений, багато чого вже забув, та й живу інакше, ніж інші. І рівняти навіть не можна. Наприклад, де-небудь у великому товаристві, чи за обідом, чи в зібранні, скажеш що-ие-будь по-латині, або з історії, або філософії, а людям і приємно, та

й мені самому приємно... Або ось теж, коли приїжджає окружний суд і треба приводити до присяги; всі інші священики соромляться, а я з суддями, з прокурорами та з адвокатами запанібрата: по-вченому порозмовляю, чайку з ними поп'ю, посміюся, розпитаю, чого сам не знаю... І їм приємно. Отак воно, брат... Вчення — світ, а невчення — тьма. Учись! Воно, звичайно, важко: у теперішній час навчання дорого коштує... Матінка твоя вдовиця, на пенсію живе, ну та...

О. Христофор злякано глянув на двері й говорив далі пошепки:

— Іван Іванович допомагатиме. Він тебе не покине. Дітей у нього своїх нема, і він тобі допоможе. Не турбуйся.

Він зробив серйозне обличчя й зашепотів ще тихше:

— Тільки ж ти гляди, Георгію, боже тебе борони, не вабувай матері і Івана Івановича. Шанувати матір велить заповідь, а Іван Іванович тобі благодійник і замість батька. Якщо ти вийдеш в учені і, форони боже, станеш цуратися і зневажати людей з тієї причини, що вони дурніші за тебе, то горе, горе тобі!

О. Христофор підніс угору руку і ще раз промовив тонким голоском:

— Горе! Горе!

О. Христофор розговорився і, що називається, добрав смаку; він не скінчив би й до обіду, та розчинилися двері і ввійшов Іван Іванович. Дядько поквапливо привітався, сів до столу і став швидко ковтати чай.

— Ну, з усіма справами впорався,— сказав він.— Сьогодні б і додому їхати, та ось з Єгором ще клопіт. Треба його влаштувати. Сестра казала, що тут десь її подружка живе, Настасія Петрівна, то от, може, вона його до себе на квартиру візьме.

Він покопався у себе в гаманці, дістав звідти пом'ятого листа й перечитав:

— "Мала Нижня вулиця, Настасії Петрівні Тоскуновій, у власному будинку". Треба буде зараз піти пошукати її. Клопіт!

Скоро після чаю Іван Іванович і Єгорушка вже виходили з подвір'я.

— Клопіт! — бурмотів дядько.— Причепився ти до мене, як реп'ях, і ну тебе зовсім ік богу! Вам вчення та благородство, а мені сама мука з вами...

Коли вони проходили подвір'ям, то возів і підводчиків уже не було, всі вони ще рано-вранці виїхали до пристані. В далекому закутку на подвір'ї темніла знайома бричка; коло неї стояли гніді і їли овес.

"Прощай, бричко!" — подумав Єгорушка.

Спочатку довелося довго йти нагору бульваром, потім іти через велику базарну площу; тут Іван Іванович довідався від городового, де Мала Нижня вулиця.

— Еге! — усміхнувся городовий.— Вона далеко, туди, до вигону!

По дорозі зустрічались їм візницькі дрожки, але таку забаганку, як їзда візниками, дядько дозволяв собі тільки в особливих випадках і великими святами. Він і Єгорушка довго йшли брукованими вулицями, потім ішли вулицями, де були самі тільки.тротуари, а бруку не було, і кінець кінцем опинилися на таких вулицях, де не було ні бруку, ні тротуарів. Коли ноги і язики довели їх до Малої Нижньої вулиці, обидва вони були червоні і, поскидавши капелюхи, витирали піт.

— Скажіть/ будь ласка,— звернувся Іван Іванович до одного дідка, що сидів коло воріт на лавочці,— де тут будинок Настасії Петрівни Тоскунової?

— Ніякої тут Тоскунової нема,— відповів дідок, подумавши.— Може, Тимошенко?

— Ні, Тоскунова...

— Пробачте, Тоскунової нема...

Іван Іванович знизав плечима і почвалав далі.

— Та не шукайте! — гукнув йому ззаду дідок.—Кажу — нема, значить нема.

— Слухай, тітонько,— звернувся Іван Іванович до старої, що продавала на розі з лотка насіння і груші,— де тут будинок Настасії Петрівни Тоскунової?

Стара поглянула на нього здивовано і засміялась.

— Та хіба ж Настасія Петрівна тепер у своєму будинку живе? — спитала вона.— Господи, вже років з вісім, як вона дочку віддала і дім свій зятеві відписала! Там тепер зять живе.

А очі її говорили: "Як же ви, дурні, такої дрібниці не знаєте?"

— А де вона тепер живе? — спитав Іван Іванович.

— Господи! — здивувалася стара, сплескуючи руками.—Вона вже давно на квартирі живе! Вже років з вісім, як свій будинок зятеві відписала. Що ви!

Вона, мабуть, сподівалася, що Іван Іванович теж здивується і скрикне: "Та не може бути!" — але той дужо спокійно спитав:

— Де ж її квартира?

Перекупка засукала рукава і, показуючи голою рукою, стала кричати пронизливим тонким голосом:

— Ідіть усе прямо, прямо, прямо... От як пройдете повз червоненький будиночок, то в ліву руку буде завулочок. То ви йдіть в цей завулочок і дивіться треті ворота праворуч...

Іван Іванович і Єгорушка дійшли до червоного будиночка, повернули ліворуч в завулок і подалися до третіх воріт праворуч. По обидва боки цих сірих, дуже старих воріт тягся сірий паркан з широкими щілинами; права частина паркана дуже похилилася вперед і загрожувала впасти, ліва покосилася назад у двір, і ворота стояли рівно і, здавалося, ще вибирали, куди їм зручніше повалитися, вперед чи назад. Іван Іванович відчинив хвіртку і разом з Єгорушкою побачив велике подвір'я, зарослe бур'яном і реп'яхами. За сто кроків від воріт стояв невеликий будиночок з червоним дахом та з зеленими віконницями. Якась повна жінка, з засуканими рукавами та з підтиканим фартухом, стояла серед подвір'я, сипала щось на землю й кричала так само пронизливо-тонко, як і перекупка:

— Ціп!., ціп! ціп!

Позад неї сидів рудий собака з гострими вухами. Побачивши гостей, він побіг до хвіртки й загавкав тенором (усі руді собаки гавкають тенором).

— Кого вам? — гукнула жінка, затуляючи рукою очі від сонця.

— Здрастуйте! — теж гукнув до неї Іван Іванович, відмахуючись палицею від рудого собаки.— Скажіть, будь ласка, чи тут живе Настасія Петрівна Тоскунова?

— Тут! А павіщо вам?

Іван Іванович і Єгорушка підійшли до неї. Вона підозріливо оглянула і їх і промовила:

— Навіщо вам вона?

— Та, може, ви самі Настасія Петрівна?

— Ну, я!

— Дуже приємно... Бачите, кланялась вам ваша давня подружка, Ольга Іванівна Князева. Ось це її синок. А я, може, пам'ятаєте, її рідний брат, Іван Іванович... Ви ж наша, ГІ-ська... Ви в нас і народилися, і заміж виходили...

Настала мовчанка. Повпа жінка вп'ялася безтямно очима в Івана Івановича, ніби не вірячи чи не розуміючи, а потім уся спалахнула і сплеснула, руками; з фартуха в неї посипався овес, з очей бризнули сльози.

Ольга Іванівна! — вереснула вона, важко дихаючи від хвилювання.— Голубонька моя рідна! Ах, батечку, та чого ж я, як дурна, стою. Ангелятко ти моє гарнесеньке...

Вона обняла Єгорушку, змочила сльозами його обличчя і зовсім заплакала.

— Господи! — сказала вона, ламаючи руки.— Олеч-чин синочок! От радість! Викапана мати! Чисто мати! Та чого ж ви надворі стоїте? Прошу до кімнат!

Плачучи, задихаючись і розмовляючи на ходу, вона поспішила до хати; гості поплентались за нею.

— У мене не прибрано! — говорила вона, вводячи гостей до маленької задушливої зали, зовсім заставленої образами і вазонами з квітами.— Ах, мати божа! Васили-но, піди хоч віконниці відчини! Ангелятко моє! Красо моя неописана! Я й не знала, що в Олечки такий синочок!

Коли вона заспокоїлася й звикла до гостей, Іван Іванович запросив її поговорити на самоті. Єгорушка вийшов до другої кімнати; тут стояла швейна машина, на вікні висіла клітка з шпаком і було так само багато образів і квітів, як і в залі. Коло машини нерухомо стояла якась дівчинка, засмагла, з щоками пухлими, як у Тита, і в чистенькому ситцевому платтячку. Вона не кліпаючи дивилася на Єгорушку і, як видно, почувала себе дуже ніяково. Єгорушка подивився на неї, помовчав і спитав:

— Як тебе звати?

Дівчинка поворушила губами, зробила плаксиве обличчя й тихо відповіла:

— Атька...

— Це означало: Катька.

— Він у вас житиме,—шепотів у залі Іван Іванович,— якщо ви будете такі ласкаві, ми вам будемо по десять карбованців на місяць платити. Він у нас хлопчик не розбещений, тихий...

— Вже й не знаю, як вам сказати, Іване Івановичу! — плаксиво зітхала Настасія Петрівна.— Десять карбованців — гроші добрі, але ж чужу дитину брати страшної А що як заслабне, або що...

Коли Єгорушку знов покликали до зали, Іван Іванович уже стояв з капелюхом у руках і прощався.

— Що ж? Значить, нехай тепер і зостається у вас,— говорив він.— Прощавайте! Зоставайся, Єгоре! — сказав він, звертаючись до племінника.— Не пустуй тут, слухайся Настасії Петрівни... Прощавай! Я прийду ще завтра.

І він пішов. Настасія Петрівна ще раз обняла Єгорушку, назвала його ангелятком і, заплакана, стала подавати на стіл. Через три хвилини Єгорушка вже сидів поряд з нею, відповідав на її пескінченні розпитування і їв жирні, гарячі щі.

А ввечері він знову сидів за тим самим столом і, поклавши голову на руки, слухав Настасію Петрівну. Вона, то сміючись, то плачучи, розповідала йому про молодість його матері, про своє заміжжя, про своїх дітей... У грубі сюрчав цвіркун, і ледве чутно гула машинка в лампі. Хазяйка говорила півголосом і раз у раз, хвилюючись, впускала наперсток, а Катя, її внучка, лазила по нього під стіл і кожного разу довго сиділа під столом, мабуть, розглядаючи Єгорущині ноги. А Єгорушка слухав, дрімав і розглядав обличчя старої, її бородавку з волосинками, смужки від сліз... І йому було сумно, дуже сумно! Спати його поклали на скрині і попередили, що коли він уночі захоче їсти, то щоб сам пішов у коридорчик і взяв там на вікні курча, накрите тарілкою.

Другого дня вранці приходили прощатися Іван Іванович і о. Христофор. Настасія Петрівна зраділа й зібралась було ставити самовар, але Іван Іванович, який дуже поспішав, махнув рукою і сказав:

— Ніколи нам з чаями та цукрами! Ми зараз підемо.

Перед прощанням всі посідали й помовчали з хвилину. Настасія Петрівна глибоко зітхнула й заплаканими очима глянула на образи.

— Ну,— почав Іван Іванович, підводячись,— значить, ти востаєшся...

З обличчя його раптом зникла ділова сухість, він трошки почервонів, сумно усміхнувся й сказав:

— Гляди ж, учись... Не забувай матері і слухайся Настасії Петрівни... Якщо, Єгоре, добре вчитимешся, то я тебе не забуду.

Він вийняв з кишені гаманець, повернувся до Єгорушки спиною, довго копався в дрібних грошах і, знайшовши гривеника, дав його Єгорушці. О. Христофор зітхнув і не поспішаючи благословив Єгорушку.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа... Учись,— сказав він.—— Працюй, брат... Якщо помру, поминай. Ось візьми і від мене гривеничок...

Єгорушка поцілував його в руку й заплакав. Щось у душі шепнуло йому, що вже він більше ніколи не побачиться з цим старим.

— Я, Настасіє Петрівно, вже подав до гімназії прохання,— сказав Іван Іванович таким голосом, начебто в залі був покійник.—Сьомого серпня ви його на екзамен відведете... Ну, прощайте! Зоставайтесь з богом! Прощай, Єгоре!

— Та ви хоч би чайку випили! — простогнала Наста-сія Петрівна.

Крізь сльози, що заливали очі, Єгорушка не бачив, як вийшли дядько і о. Христофор. Він кинувся до вікна, але в дворі їх уже не було, і від воріт з виразом виконаного обов'язку біг назад рудий собака, що тільки оце гавкав. Єгорушка, сам не знаючи навіщо, схопився з місця й полетів з кімнат. Коли він вибіг за ворота, Іван Іванович і о. Христофор,

помахуючи — перший палицею з гаком, а другий патерицею, повертали вже за ріг. Єгорушка відчув, що з цими людьми для нього зникло назавжди, як дим, усе те, що досі було пережите; він сів знеможено на лавочку й гіркими слізьми вітав нове, невідоме життя, що тепер починалося для нього...

Яке Я{ то буде це життя!

1888